

ҲАМЗА КАМОЛ
АБДУҚАҲҲОР САИДОВ

МАЪХАЗШИНОСӢ

Душанбе – 2015

**ВАЗОРАГИ МАОРИФ ВА ИЛМИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ САДРИДДИН АЙНИ**

**ҲАМЗА КАМОЛ
АБДУҚАҲҲОР САИДОВ**

МАЪХАЗШИНОСИ

**(Васоити таълимӣ барои донишҷуёни факултети таърих оид
ба маъхазҳои тавсифии давраи қадим ва асрҳои миёна)**

**Мухаррир: номзоди илмҳои таърих, дотсент
Н. К. Убайдуллоев**

Душанбе – 2015

Муқарризон:

Муҳиддинов С. Р. - доктори илмҳои таърих, профессор

Раҳматов И.Р. – номзоди илмҳои таърих, дотсент

Муҳаррири техники: Мардонов С.

Ҳуруфчини компютерӣ: Чонмуродов Шамшод

Ҳ.Қамол, А.Саидов. Маъхазшиносӣ. (Васоити таълимӣ барои донишҷӯёни факултети таърих оид ба маъхазҳои тавсифии давраи қадим ва асрҳои миёна). Душанбе, 2015.-102 с.

Дар ин китоб дар бораи яке аз бахшҳои муҳими ёрирасони илми таърих – маъхазшиносӣ сухан меравад. Муаллифон роҷеъ ба мафҳуми сарчашмаи таърихӣ, дар бораи маърифати дастхат ва нусха, таҳрири матн, омӯзиши таърихи матн, таҳлили фарқи нусхаҳо, мавзӯ ва вазифаи маъхазшиносӣ, низоми таҳқиқи илми маъхазшиносӣ, масъулияти муҳаққиқ дар омӯзиши маъхаз, аз таърихи услубҳои омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ маълумот медиҳанд. Дар ин китоб инчунин маъхазҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон, маъхазҳои давраи антиқӣ ва маъхазҳои ҳагнии асрҳои миёна, ки дар онҳо таърихи халқи тоҷик сабт шудаанд, муаррифӣ мегарданд.

ПЕШГУФТОР

Мавзуи дарс ва мутолиаи донишҷӯён яке аз бахшҳои ёрирасони илми таърих, маъхазшиносӣст.

Ҳадаф ва вазифаи маъхазшиносӣ аз чӣ иборат аст?

Тибқи унвони худ маъхазшиносӣ омузиш ва баррасии он маъхазхооро дар назар дорад, ки ба ин фан марбутанд. Пас маъхазҳои таърихӣ кадомҳоянд? Дар илми таърихшиносӣ манбаҳои таърихро ба ёдгориҳои бостоншиносӣ, маъхазҳои китобӣ, маъхазҳои шифоӣ (фолклорӣ), маъхазҳои мардумшиносӣ, сарчашмаҳои забоншиносӣ, акс, кинохуҷҷатҳо, сабти овоз ҷудо мекунанд.

Муаррихе, ки ба пажӯиши таърихи қадим ва асрҳои миёна машғул аст, бояд ба он маъхазҳо, ки марбути замони таҳқиқи уянд, ошноӣ дошта бошад.

Дар ин курси лексия дар бораи мафҳуми сарчашмаи таърихӣ, роҷеъ ба дастхат ва нусха, таҳрири мағн, омузиши таърихи матн, таҳлили фарқи нусхаҳо, мавзӯ ва вазифаи маъхазшиносӣ, низомии таҳқиқи илми маъхазшиносӣ, масъулияти муҳаққиқ дар омузиши маъхаз, аз таърихи услубҳои омузиши сарчашмаҳои таърихӣ, маъхазҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон, маъхазҳои давраи антиқӣ ва маъхазҳои ҳатти асрҳои миёна, ки дар онҳо таърихи ҳалқи тоҷик бо паймонаҳои муҳталиф дарҷ шудаанд, маълумоти муҳтасар дода мешавад.

Ин ҷо бештар дар бораи муаррихон ва рисолаҳои таърихӣ, ки аз асри IX то ибтидои асри XX иншо шудаанд ва дастрасанд, маълумот дода шудааст.

Оё рисолаеро, ки дар бораи ҳодисаҳои таърихии 200-300 сол пеш аз офаридани он навишта шудааст, маъхаз номидан мумкин аст? Албатта, не. Он рисолае маъхазии таърихӣ шуморида мешавад, ки дар замони вуқӯи воқеаҳои таърихӣ ва ё наздик ба он офарида шуда бошад. Барои мисол, рисолаи таърихии «Ҳаблбу-с-сияр»-и Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддини Хондамирро, ки солҳои 1521-1524 навишта шуда аст, мегирем. Оё ин рисолаҳо метавонем сарчашмаи ҳодисаи мугул дар Мовароуннаҳр махсуб донем. Ҷавоб ин аст, ки: Не. Чаро? Барои он ки ин асар се аср баъд аз вуқӯи ҳодисаи мугул таълиф шудааст ва ҳар чизе ки Хондамир дар

ин мавзуъ иншо кардааст, бознависии осори муаррихони асри сенздаҳ мебошад. Аммо «Ҳабибу-с-сияр» сарчашмаи муҳиме барои воқеаҳои охири асри XV ва ибтидон асри XVI мебошад, ки муаллифи он шоҳиди бевоситаи ҳодисаҳои таърихӣ он давр буд.

Бояд гуфт, ки баъзе ҳодисаҳои таърихӣ, ки 200-300 сол пеш аз таълифи «Ҳабибу-с-сияр» ба вучуд омадаанд, вале дар асри вуқӯи ҳодиса зикр нашуда, аммо дар асари Хондамир зикр гардидаанд, то замоне ки сарчашмаи ҳамзамони ин ҳодиса пайдо намешавад, асари Хондамирро метавон манбаи таърихӣ он замон донист. Дар сурати пайдо шудани ин асар. «Ҳабибу-с-сияр» аҳамияти худро ҳамчун сарчашмаи таърихӣ 200-300 сол пеш аз худ аз даст медиҳад.

Тасаввур мекунем, ки дар болои мизи мо асари писари Хондамир – Амир Маҳмуд Хондамир «Таърихи шоҳ Исмоил ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ», ки бо номи «Зайли Ҳабибу-сияр» низ маъруф аст, гузошта шуда аст. Ин асар ҳамзамони ба қудрат расидани Исмоили Сафавӣ дар Эрон буда, воқеаҳои муборизоти Исмоил барои соҳиб шудан ба тахти Эронро ба тариқи густурда сабт кардааст. Рисолаи Амир Маҳмуд бидуни тардид сарчашмаи бозътимод ба ҳисоб меравад. Аммо агар асаре пайдо шавад, ки муаллифи он ҳамрикоби Исмоили Сафавӣ буда, ҳамаруза ҳодисаҳоро сабт кардааст, пас дар ин сурат, «Зайли Ҳабибу-с-сияр» аҳамияти худро аз даст медиҳад.

Саволи дигаре матраҳ мешавад, ки метавон осори илмиро, ки фарз қардем 80-100 сол пеш аз ин навишта шудаанд, сарчашмаи таърихӣ донист. Ҷавоб мусалламан манфист. Масалан, асари академик В.В.Бартольд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», ки соли 1900 навишта шудааст метавонад сарчашмаи таърихӣ бошад? Албатта, наметавонад. Барои он наметавонад сарчашма ҳисобида шавад, ки ин асар бар пояи сарчашмаҳои таърихӣ навишта шудааст, аммо бо хулосаи муаллиф.

Хулоса, ин курси лексия барои усули омузиши сарчашмаҳои таърихӣ ва ҳамчунин шиносӣ бо асарҳои таърихӣ давраҳои мухталиф ва муаллифони онҳо роҳнамое хоҳад гашт.

САРЧАШМАИ ТАЪРИХИ

Мафҳуми сарчашмаи таърихӣ

Маъхаз ва ё сарчашмаи таърихӣ боқимондан фарҳанги моддӣ ва маънавии замони худ буда, маҳсули фаъолияти фарҳанги муайяни иҷтимоӣ дар гузашта мебошад, ки дар худ маълумотҳои ҳақиқиро роҷеъ ба вазъи сӯёӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳо дорад ва онҳо дар раванди шинохти таърихӣ истифода мешаванд. Он чизе воқеист ва ҳодисаҳои дар он инъикосёфта низ воқеъият доранд.

Сарчашмаҳои таърихиро бояд аз ёдгориҳои таърихӣ фарқ кард. Ёдгориҳои таърихӣ низ боқимонда аз фарҳанги гузашта маҳсуб мешаванд. Аммо фарқи онҳо аз сарчашмаҳои таърихӣ аз он иборат аст, ки бо гузашти замон, онҳо аглаб асолати худро дар асарӣ боду бурон аз даст медиҳанд.

Маъхаз ва ё сарчашма асарӣ офаридаи инсон аст, ки мусалламан бетарафона иншо нашудааст. Сарчашмаи таърихӣ бар асоси дидгоҳҳо ва бардошти касе навишта шуда ва ҳаргиз наметавон дурустӣ ва ё нодурустии хабари онро дар қиёс бо ҳуди рӯйдод санҷид. Бинобар ин нахуст бояд мушаххас кард, ки дар ин асарӣ таърихӣ дар боран чомеъаи гузашта иттилооти бегаразона мавҷуд ҳаст ё не. Агар мавҷуд аст пас инъикоси ҳодисаҳои таърихӣ то кадом дараҷа воқеъбинона аз ҷониби муаллифи он тасвир шудаанд. Дар ин ҷо қорре, ки метавон кард, ин сарчашмаро дар қиёси сарчашмаҳои дигар бояд омӯхт.

Дастхат ва нусха

Матн ин ифодаи забонии баёни матлаби навишанда ё муаллифи асар аст. Дастхатҳо ба ду қисм чудо мешаванд: дастхате, ки худӣ муаллиф навиштааст (автограф) ва нусха (дастхате, ки аз тарафи шахси дигар нусхабардорӣ шудааст).

Матни дастхатро аз матни нусха бояд фарқ кард. Автограф метавонад ҳам ба шакли тозанавис бошад, ҳам ба шакли сиёҳнавис (иловаҳо, тағиротҳо, ислоҳҳо ва ғ.). Ғайр аз ин дастхат ва нусхаҳои тозанавис ва сиёҳнавис ҳам ҳастанд, ки аз ҷониби шахси рӯйбардоршуда навишта шудаанд ва муаллифи асар онҳоро ислоҳ намудааст ва ё

илсваҳо дохил кардааст. Инҳоро дастхат ё нусхаҳои зери назари муаллиф ислохшуда меноманд.

Нусха

Нусха ин матнест, ки аз нусхаи асли пурра руйбардор шудааст. Шахси нусхабардор ҳангоми руйбардор кардани матн шояд ба хатоҳои роҳ диҳад ва ё баъзе нақшу расмҳои дар нусхаи асл вуҷуддоштаре ҳангоми руйбардор кардани матн дар нусха наорад. Дар қадом ҳолате ки набошад, он нусха номида мешавад.

Таҳрири матн

Таҳрири матн ин ба таври мақсаднок ба матн тағйирот даровардан аст, ки аз тарафи муаллиф ё шахси дигар амалӣ мегардад. Мақсади матнро дубора аз нав қор қардан шояд дигар намудани мазмуни идеявии асар, услуб, бартараф кардани баъзе норасоӣҳо ё дохил намудани иловаҳо ва ғ. бошад.

Архетип. Архетип ин матни аз ҳама наздиктаринест, ки матнҳои то мо боқимонда аз он навишта шудаанд. Шарт нест, ки архетип ин аз нусхаи асл бошад. Масалан, нусхаи аслии (дастнависи ҳуди муаллиф) баъзе маъхазҳои римӣ, византиявӣ ва ғайра то ба мо нарасиданд, аммо нусхаҳои онҳо аз руи нусхаҳои дигар ба мо расидаанд. Аз ин ру мо метавонем гуем, ки ин матни аз ҳама наздиктаринест, ки дигар матнҳо аз он нусхабардорӣ шудаанд.

Протограф. Протограф ин матнест, ки матни мавриди таҳқиқ қарорёфта аз он гирифта шудааст ва ё ба воситаи нусхаҳои зиёди дигар то ба мо расидааст. Баъзеҳо протографро бо архетип омехта мекунанд, ки ин хатост. Протограф ин нусхаи оригиналӣ (аслиест), ки аз тарафи муаллиф руйбардор шудааст.

Хондани матн. Пеш аз он ки маъхаз мавриди таҳқиқ қарор гирад ва таърихи матн омехта шавад, бояд матнро хонд. Пеш аз хондани матн бояд бо аломатҳои палеографии (палеография илм дар бораи таърихи хат) ва тарзи навишти ҳарфҳо шинос шудан лозим аст. Ҳар як дастхат тарзи навишти ҳарфҳои худро дорад. Яке аз шартҳои асосии дуруст хондани матн ин дониستاني забони ҳамон давраест, ки маъхаз навишта шудааст.

Омузиши таърихи матн

Пеш аз ҳама бояд матни нусхаҳои гуногун муайян карда шавад. Пас аз он ба алоқамандии онҳо таваҷҷуҳ додан лозим аст. Баъд матнҳоро ба гуруҳҳои ислоҳшуда, ислоҳнашуда, пурра, нопурра тақсими мекунам ва барои нашр матни ислоҳшуда ва пурраро истифода мекоранд.

Таърихи матн аз руи маълумотҳои бевосита ва бавосита муайян карда мешавад. Маълумотҳои бевосита ин таърихи навиштани матн дар дастхат, имзоҳо ва маълумоти дигаре, ки аз тарафи муаллиф ё нусхабардорон дар дастхат сабт гардидааст, мебошад. Таърихи матнро аз руи ин нишондодҳо бо осонӣ муайян кардан мумкин аст.

Муайян кардани таърихи матн аз руи маълумотҳои бевосита чун таҳлили фарқи нусхаҳо, хатоҳо, ворид намудани тағйирот дар матн, бо таҳмин муқаррар намудани маънои матне, ки нобуд шудааст, муайян намудани ҷойи ихтисоршудаи матн, илова намудани замима, навиштаҷоти ҳошия, аз тарафи хаттот ба матни асар даровардани калима, ибора ва порчаҳо, ки дар асл дар асар набуданд ва ғайраҳо аз олим заҳмати зиёд металабад.

Ҳангоми муайян намудани таърихи матн ба истифодаи маълумоти бавосита аз маълумоти бевосита низ истифода бурдан мумкин аст.

Таҳлили фарқи нусхаҳо

Мақсади таҳлили фарқи нусхаҳо ин муайян кардани таърихи матн аст. Ҳангоми омузиши фарқи нусхаҳо муҳаққиқ бояд даврони мобайнии навиштани матнро муайян намуда, мақсади нусхабардоронро дар даврони гуногун муайян намояд. Навиштаҷоти фарқи нусхаҳо дар даврони муайян ба шахсияти эҷодкор вобастагӣ дорад.

Таҳлили фарқи нусхаҳо одатан аз омузиши фарқҳои алоҳидан дар матни нусха вучуддошта оғоз шуда, пас ин фарқиятҳо дар нусхаҳои дигар муайян карда мешаванд ва ниҳоят ҳамаи онҳо ба таври умумӣ ҷамъбасти мегарданд. Дар ин ҳол пайдоиш ва робитаи дутарафаи онҳо муайян мегардад. Фарқи матн ё дар натиҷаи хатои муаллиф, хаттот ё муҳаррир ва ё ба сабаби тағйири матн, ки аз тарафи онҳо иҷро мешавад, ба вучуд меояд. Хатоҳо беихтиёр сар

мезананд, аммо ворид кардани тағйирот дар матн бошад, бошууроно амалӣ мегардад. Ин фарқиятро муҳаққик бояд дақиқ дарк намояд ва муҳаққик бояд фаҳмад, ки хатоҳои беихтиёр руйдода ба худӣ матн алоқаманд нестанд ва ҳангоми наشري матн онҳо бояд бартараф карда шаванд. Ҳар як тағйирот ва хатое, ки дар матн зоҳир мегардад, бояд муайян карда шавад.

Ҳатоҳое, ки ҳангоми нусхабардорӣ сар мезананд:

Раванди нусхабардорӣ аз чор амалиёт иборат аст:

1. хондани матн аз тарафи хатготе, ки онро нусхабардорӣ мекунад;
2. дар хотир нигоҳ доштани порчаи мавриди нусхабардорӣ қарордошта;
3. навиштани матн

Ҳатогиҳое, ки ҳангоми хондани матн сар мезананд, аксар вақт бо он алоқаманданд, ки хаттот бо хусусиятҳои матни нусхаи аслии шиносоии хуб надорад ва дар хондани баъзе ҳарфҳо мушқили мекашад.

Иштибоҳҳое, ки ҳангоми дар хотир нигоҳ доштани порчаҳо сар мезананд, ин аслан аз он иборатанд, ки хаттот порчаи зиёдеро дар хотира ҳифз мекунад ва ҳангоми навиштани он баъзе калима ва ибораҳо аз хотираш фаромуш мешаванд. Хаттот дар аксар ҳолат ҳангоми навиштани феълҳо дар замони он ба хатой роҳ медиҳад. Масалан, ба ҷои наздик шудан — наздик шуд ва ғ. менависад. Ё ин ки навиштани пайванднокҳоро фаромуш менамояд.

Ҳатогиҳое, ки ҳангоми навиштани матн рӯй медиҳанд, ин иваз кардани ҷои ҳарфҳо ва ҳичоҳо, фаромуш кардани ҳарфҳо ё ибораҳо, такрори ҳарфҳо ва ҳичоҳо, хатоҳои имлоӣ ва ғайраҳо мебошанд.

Бо роҳи таҳминӣ муқаррар кардани маънои матне, ки нобуд шудааст (конъектура)

Масалан, дар матни дастхат хатогӣ ҷой дорад, ё ин ки як қисми матн нобуд гардидааст ва ин нусхаи ягона аст, ҷӣ тавр амал кардан лозим аст. Дар ин ҳолат матни дастхатро аз руи мазмуни он муайян намуда, ҷои хато ва ё нобудгаштаро аз руи мазмуни матн барқарор кардан

мумкин аст, ки онро конъектура меноманд. Дар ин ҳолат бояд замони навиштани асар, руҳияи муаллиф, забони он замон, палеография ва як қатор омилҳои заруриро ба эътибор гирифтаганд лозим аст. Танҳо дар ҳамин ҳолат маънои матн, ки нобуд гардида аст, ба ҳақиқат наздик мешавад.

Муайян намудани замима ва ҷои ихтисоршудаи матн

Агар дар баъзе нусхаҳои дастхат ягон порчаи матн вуҷуд дошта бошад дар нусхаҳои дигари ҳамин асар мавҷуд набошад, муайян кардан лозим аст, ки ин порча дар нусхаи ин асар илова карда шудааст, ё ки дар нусхаҳои дигари асар он ихтисор шудааст. Порчаи ба нусха иловашуда ё аз он ихтисоршуда ба номувофиқати мазмуни матн меорад. Барои ҳамин зарур аст муайян шавад, ки ин илова ба матн аст, ё ки аз матн гирифта шудааст. Барои муайян намудани ин бо мантиқи матн, услуби навишти он ва дигар ҷузъиёт диққат додан лозим аст. Муҳаққиқро зарур аст равшан созад, ки порчаи матни иловашуда ё ихтисоршуда аз тарафи кӣ ва барои чӣ анҷом ёфтааст. У бояд алоқамандии ин порчаро вобаста ба таърихи матн муайян намояд.

Ҳошияҳо, калима, ибора ё порчаҳои аз тарафи тарҷумонҳо, хаттотон ба матни асар ворид шудааст (интерполятсия)

Ҳошия дар дастхат ин иловаҳои наҷандон зиёдеанд, ки аз тарафи хаттот ё хонанда барои шарҳи боз ҳам васеътарини ин ё он масъала, тафсири калимаҳо ва ғайра дар ҳошияи варақи дастхат илова карда мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо нусхабардорон ё тарҷумонҳо ҳошияро ба матни асосӣ илова менамоянд, ки ин интерполятсия номид мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо ҳошия ва интерполятсия аз тарафи хаттотон ё тарҷумонҳо дар ҳолате истифода бурда мешавад, ки агар ягон порчаи матн ноҳано ва ё нест шуда бошад. Агар ҳангоми истифодаи ҳошия ва интерполятсия таърихи ин амалиёт ва аз тарафи кӣ ва дар қуҷо амалӣ шудани он зикр гардида бошад, пас ба муҳаққиқ таърихи навиштани матн, номи хаттот ва ғайра равшан мегардид. Ин барои муайян сохтани бисёр масъалаҳо оид ба таърихи матни асар аҳамияти муҳими илмӣ дорад.

Муайян намудани нусха

Дар ҳолати мавҷуд будани нусхаи асли аҳамияти нусхаҳои он чандон зиёд нест. Вале агар нусхаи асли зарар ё нобуд гардида бошад, он гоҳ арзиши нусха баланд мегардад ва он барои муайян намудани таърихи мант дорои аҳамият аст. Барои муайян намудани он ки нусхаи мавҷудаи нусхаи ин ё он асари руйбардоршуда аст, натанҳо наздикии онҳо ба матн, балки фарқи таълифи онҳо аз руи вақт низ муайян карда шавад. Дар баъзе ҳолатҳо ҳангоми нусхабардории матн хусусиятҳои инфиродии нусхабардор ва иштибоҳоти у ҳангоми ин амал дар матн зоҳир мегарданд. Масалан, навиштани баъзе аломатҳо ва ҳарфҳои иловагӣ, ихтисори баъзе порчаҳои матн, навиштани иловаҳои тасодуфӣ ва ғайра. Ин ҷузъиёт танҳо ҳангоми таҳлили бодикқати матн муайян мешавад. Агар ҳангоми нусхабардорӣ тамоми норсаҳои дар матни асли вучуддошта навишта шаванд ва дар нусхаҳои дигари он асар низ онҳо ҷой дошта бошанд, пас ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ин нусха аз матни оригинал, яъне нусхаи асли навишта шудааст.

Таснифи матнҳо

Агар нусхаҳои як асар сершумор бошанд, барои осонии кор онҳоро ба гуруҳҳо ҷудо менамоянд. Ба гуруҳҷудокунии матнҳо ду навъ мешаванд зоҳирӣ ва таърихӣ. Ба гуруҳҷудокунии зоҳирӣ хеле осон аст. Муҳакик онҳоро бо ихтиёри худ аз руи аломатҳои зоҳирӣ ё миқдорӣ ба гуруҳҳо ҷудо менамояд. Ба гуруҳҷудокунии таърихӣ бошад, ин заҳмати зиёдро талаб менамояд. Матнҳо бояд аз руи таърихи навишташудаашон ба гуруҳҳо ҷудо шаванд.

Ба гуруҳҷудокунии зоҳириро барои осонии кор истифода мебаранд. Ба гуруҳҷудокунии таърихӣ бошад, талаб мекунад, ки таърихи воқеии нусхабардории ҳар як матн муайян шавад.

Аслан ба гуруҳҷудокунии зоҳирӣ ин марҳалаи таҳлили ва ба гуруҳҷудокунии таърихӣ бошад, ин марҳалаи ҷамъбаस्तкунӣ ба шумор меравад.

МАВЗУЪ ВА ВАЗИФАИ МАЪХАЗШИНОСИ

Маъхазшиносӣ илмест онд ба маъхазҳои таърихӣ, назария ва амалияи омузиш ва истифодаи онҳо. Ба маъхазҳои таърихӣ ҳамаи сарчашмаҳои ба таърихи табиат ва ҷамъият мутааллиқ буда дохил мешаванд.

Маъхазшиносӣ ба ду қисм тақсим мешавад: назарӣ ва амалӣ. Маъхазшиносии назарӣ пайдоиши манбаъҳои таърихӣ, қонуниятҳои ба таври воқеъӣ акс кардани ҳодисаҳои таърихӣ, моҳияти ахбор ва ғайраро омукта, усулҳои ба тартиб андохтани манбаъҳоро муайян ва онҳоро ба гуруҳҳо ҷудо мекунад. Маъхазшиносии амалӣ (конкретӣ) бошад, соҳаҳои алоҳида, қисмҳо, масъалаҳои таърих, инчунин фаъолияти бойгонӣҳо, осорхонаҳо ва китобхонаҳоро дар ҷамъ намудан, нигоҳ доштан ва тавсифи манбаъҳоро дар бар мегирад.

Дар илмӣ таърихшиносӣ манбаъҳои тарихиро ба ин гуруҳҳо тақсим мекунад: а) ёдгориҳои бостоншиносӣ; б) маъхазҳои китобӣ; в) маъхазҳои шиғоҳӣ (фолклорӣ); г) маъхазҳои мардумшиносӣ; д) сарчашмаҳои забоншиносӣ; е) акс, киноҳуҷҷатҳо, сабти овоз.

Аммо аз нигоҳи муҳимият ва сӣҳати ахбор маъхазҳоро ба «дасти аввал» ва «дасти дуом» тақсим мекунад. Маъхазе, ки ҳамзамон бо рӯйдод офарида мешавад, аз ҷумлаи санадҳои «дасти аввал» ба ҳисоб меравад. Масалан, гузориши Байҳақӣ дар бораи қатли Ҳасанаки вазир ва тавсифи қатли Шайбониҳон дар набарди Марв аз тарафи Амир Маҳмуд Хондамир аз ин гуруҳ санадҳо ҳастанд. Санадҳо ё сарчашмаҳои «дасти дуом» гузоришҳои ҳастанд, ки дар замони рӯйдоди таърихӣ навишта нашуда, балки дар замонҳои баъд офарида шудаанд.

Масъалаҳои назарии маъхазшиносиро дар асоси манбаъҳои ҳаттӣ меомӯзанд. Манбаъҳои ҳаттӣ аз руи мазмун, пайдоиш, навъҳо ва намудҳои онҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: а) боқимондаҳои таърихӣ; б) анъанаҳои таърихӣ. Гуруҳи якум аз қонунҳо, фармонҳо, яриқҳо, ҳукмномаҳо, иноятномаҳо ва шартномаҳои байни давлатҳо иборат аст. Гуруҳи дуом бошад, аз асарҳои таърихӣ (солномаҳо, хронографияҳо, дostonҳо), сафарномаҳо, ёддоштҳо.

рузномаҳо, мактубҳо, асарҳои бадеӣ, маводи рузномаҳои даврагӣ иборат аст.

Дар маъхазшиносӣ шакли иттилоотии шаҳодатҳои таърихиро низ бояд ба назар гирифт. Мазмуни маъхаз дар сурати матн баён мешавад. Бисёр муҳим аст мӯяян кард, ки чи таъсироте шакли иттилоотии матни санад ба инъикоси фактҳои таърихӣ ва қабули онҳо аз ҷониби муҳаққиқ дорад. Ин ба ошкор намудани моҳияти иттилоотии сарчашмаи таърихӣ робита дорад.

Баробари пайдоиш ва инкишофи хат ёдгориҳои хаттӣ ба вуҷуд омадаанд. Онҳо имконият доданд, ки таърихи ҷамъият ба таври ҳақиқӣ ва ҳаматарафа омукта шавад. Маъхазшиносӣ дар катори фанҳои илмӣ-таърихӣ қарор дорад, ки гузашта ва сарчашмаҳоро меомузад. Мавзӯи омузиши маъхазшиносӣ сарчашмаҳои таърихӣ мебошанд. Маъхазшиносӣ сабабҳо ва шароити ба вуҷуд омадани сарчашмаҳо ва қонунмандии инъикоси рушди таърихӣ ин ва ё он тамаддунро дар онҳо меомузад.

Вазифаи маъхазшиносӣ иборат аз:

- чустуҷу ва пайдо намудани сарчашмаҳои таърихӣ;
- мӯяян намудани дараҷаи дурустии маълумоти санадҳо;
- тартиб додани услуби гирифтани иқтибос аз сарчашмаҳо, ки маълумоти саҳеҳ дорад.

Низоми таҳқиқи илми маъхазшиносӣ

Омузиши манбаҳои моддӣ (олоти меҳнат, иқоматгоҳ, воситаи нақлиёт, асбоби маишат, либос, силоҳ) барои таҳқиқи таърихи ҷамъият аҳамияти муҳими илмӣ дорад. Маъхазшиносӣ илми маҷмуист ва дар он фанҳои ёрирасони таърих, ки низоми дастгоҳи таҳқиқи онро ба вуҷуд овардаанд, дохил мешаванд. Муҳимтарини онҳо иборат аст аз: палеография - илм дар бораи услуби номанигорӣ дар гузашта; хронологияи таърихӣ, ки низоми солшуморӣ ва тақвими гузашта ва ҳамчунин баргардон кардани санаҳои таърихиро ба низоми солшумории ҳозира меомузад; нумизматика ё сиккашиносӣ; метрологияи таърихӣ - илме, ки андоза, ҳаҷм ва вазнро дар гузашта меомузад; сфрагистика - илм дар бораи мӯҳро; гералдика фан дар бораи омузиши нишонҳо (герб); фалеристика - фан дар

боран низоми мукофтоҳо; дипломатика - илм дар боран актҳо ва грамотаҳо; эпиграфика ё катибашиносӣ - илм дар боран навиштаҷотҳо дар болои санг, ҷуб, филлиз, шиша ва устухон; чуғрофиён таърихӣ - илм дар боран сокин шудани мардумон ва муҳоҷирати онҳо; топонимикаи таърихӣ номи предметҳо (чинсҳо), мавзёҳо, дарёҳо ва кӯҳҳоро дар гузашта меомузад; лингвистикаи таърихӣ илм дар боран забони мардумон дар гузашта ва генеалогия - илм дар боран омузиши насаб ва шачара. Бинобар ин маъхазшиносӣ ба таври маҷмӯӣ татбиқ намудани услубҳо ва услухон пажӯиши илмро дар қорн таҳқиқи соҳаҳои гуногуни таърихи ҷамъият тақозо мекунад.

Таҳлили маъхазӣ хатгӣ

Таҳлили маъхазӣ хатгӣ аз муайян кардани нусхаи аслий ва муаллифи ҳуҷҷат, хондани мағн ва шарҳи он иборат аст. Барои муайян намудани аҳамияти илмӣ маъхаз аниқ кардани ҷаҳонбинӣ муаллиф ва баромади иҷтимоии у нақши муҳим мебозад. Ҳар як маъхаз маҳсули давран муайян буда, пайдоиши он ба сабабҳои мушаххаси таърихӣ вобаста аст.

Таҳлили интиқодии маъхазшиносии таърихӣ аз ду қисм иборат аст: 1) муайян кардани нусхаи аслии маъхаз (баррасии зоҳирӣ ё текстологӣ); 2) муайян кардани дурустӣ ва бозғимодии маълумоте, ки маъхаз дар бар мегирад (баррасии дохилӣ ё худ таърихӣ). Таҳлили маъхазшиносии навҳои гуногуни маъхазҳо хусусиятҳои худро дорост.

Муайян намудани нусхаи аслий аз ҳалли се масъалаи зерин вобастагӣ дорад: 1) муайян намудани матн, 2) шарҳи маъхаз, 3) таърихи пайдоиши маъхаз. Муайян намудани матн аз руи усуле, ки дар илмӣ матншиносӣ истифода мешавад, амалӣ мегардад ва унсурҳои зеринро дар бар мегирад: хондан ва дарк намудани матн, пайдо намудани илова ва ҷамъаҳои минбаъда ба матнӣ асар, муносибат намудан бо нусхаи аслий. Агар он нусхаи аслий набошад, он гоҳ бояд таърихи матнӣ нусхаи асл барқарор карда шавад. Шарҳи маъхаз аз муайян кардани далелҳои мушаххас, ҳодисаҳо ва зухурот, тафсири бевосита ва бавоситаи маъноӣ матн, кушодани рамзи ибораҳои маҷозӣ ва кинояҳо иборат

аст. Омузиши пайдоиши маъхаз аз муайян намудани номи муаллиф, замон, ҷой ва шароити пайдоиши он иборат аст. Замон ва ҷои пайдоиши маъхазро метавон аз рӯи аломатҳои ғайримустақим бо усулҳои палеографӣ, метрологи, дипломатӣ ва ғайра муайян кард. Танҳо дар ҳолати ба ҳам мувофиқ омадани аломатҳои ғайримустақим ин вазифаро ҳалшуда шуморидан мумкин аст. Нишонаҳои аз рӯи аломатҳои ғайримустақим муайяншуда (мазмун, забон, тарзи баён ва ҳусни хат) он қадар бозътимод нестанд ва то тасдиқи ҳуччати он бояд ҳамчун фарзия (тахминӣ) ба ҳисоб гирифта шаванд.

Дар натиҷаи таҳқиқи қисми аввал муҳаққиқ метавонад дар бораи асли будан, яъне бо дасти муаллифи маъхаз иншо шудани он ва ё аз сохта будани маъхаз, яъне аз ҷониби қадом хаттоте нусхабардорӣ кардани маъхаз хулосаи худро барорад. Дар ин ҳолат баъзе масъалаҳо, аз қабилӣ ҷой ва шароити пайдоиши маъхаз, ҳалли худро ёфта наметавонанд. Усули таҳқиқи минбаъда ба хусусияти маълумоти дар маъхаз ҷойдошта алоқамандӣ дорад. Маъхазҳои ҳуччатӣ ба исботи эътиборнокӣ зарурат надоранд. Вале дар онҳо метавонанд баъзе қисмҳои хусусияти тавсифӣ дошта, аз қабилӣ сарсухан ё муқаддимаи таърихӣ ҷой дошта бошанд, ки дар он ҳолат бояд ба он аз нуқтаи назари танқидӣ муносибат кард. Баъд аз муайян кардани нусхаи асли маъхаз ҳуччатӣ муҳаққиқ мазмуни сиёсӣ ва табақоти онро мекушояд, шароити мушаххаси таърихи пайдоиши онро меомӯзад, ҷойи маъхазро дар ҳаёти ҷамъиятӣ муайян менамояд ва аз он ҳуччат маълумотро, ки бе иродаи муаллиф ба он ворид шудааст, муайян менамояд.

Муайян намудани саҳеҳии маъхазҳои қиссавӣ ё ривоятӣ (солномаҳо, ёддоштҳо ва публитсистика) аз рӯи ҳалли се вазифа муайян карда мешавад: 1) муайян кардани шароите, ки дар он маъхаз пайдо гардидааст; 2) ошкор намудани манфиати табақотӣ ва сиёсии муаллифи маъхаз; 3) санҷидани ахбори мушаххас. Агар маъхаз маълумоти иштироккунанда ё шоҳиди зиндаи ҳодисаҳо дар бар гирифта бошад, дар он ҳолат шароите, ки дар он у барои назорат ва васфи ҳодисаҳои таърихӣ дошт, муайян карда мешавад. Агар муаллиф дар бораи ҳодисае маълумот диҳад, ки ҳудаш шоҳиди он набуд,

дар ин ҳолат бояд манбаъҳои, ки у аз онҳо иқтибос овардааст, дараҷаи пуррагӣ ва дурустии он муайян карда шавад. Омузиши маҷмуи маъхазҳо, ки ҳангоми баррасии асарӣ киссабӣ истифода шудаанд, ба дуруст ва саҳеҳ будани он равшанӣ меандозанд. Мавқеи табақоти ва снессии муаллифи асар, тавачҷуҳ ва нафрати у ба саҳеҳии маълумоти дар маъхаз дарҷ шуда таъсир мерасонад.

Ҳолисона инъикос нашудани ҳодисаҳои таърихӣ дар маъхаз метавонад ба таври возеҳ ва ё рупушона зоҳир гардад. Ҳангоми тадқиқи ахбори мушаххаси маъхаз аз усули таҳқиқи мантиқӣ-маъноӣ ва муқоисавӣ истифода мебаранд. Дар ин ҳолат муайян кардани зиддиятҳои дохилӣ ё ихтилофи ахбори маъхазҳои дигар ва муқаррар намудани сабабҳои он зарур аст. Мувофиқати далелҳо дар маъхазҳои гуногун, ки пайдоиши онҳо бо ҳам алоқамандӣ надоранд, аз саҳеҳии онҳо гувоҳӣ медиҳанд. Аммо мувофиқагӣ ҳамаи ҷузъҳои инъикоси воқеаҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки аз асарҳои дигар иқтибос оварда шудааст.

Масъулияти муҳаққиқ дар омузиши маъхаз

Кори тадқиқотини муҳаққиқ аз пайдо намудани маъхазҳо аз руи мавзӯи интихобшуда оғоз мегардад. Дар ин ҳолат бояд аз ҳамаи маъхазҳои дастрасбуда истифода бурд. Муҳаққиқ ҳангоми ба омузиши маъхазҳо шуруъ намудан бояд бо вазъи таърихӣ ошноӣ дошта, аз илмҳои зарурӣ бо ҳуҷҷатҳои замони мавриди тадқиқ қарордошта бохабар бошад.

Муҳаққиқ мисли офарандаи маъхаз инсон аст. Дар ин ҷо саволе пайдо мешавад, ки муҳаққиқ қобилият дорад аз маъхаз иттилоӣ бегаразонаро аз маълумоти таҳрифшуда ва боғаразонаи муаллиф ҷудо намояд ва бар асоси он тасвири воқеъии ҳаводиси гузаштаро бар асоси он маъхаз офарад. Барои анҷоми ин кор муҳаққиқ пеш аз ҳама мафҳуми дар сарчашма баёншударо бояд дарк намояд ва фаҳмад. Ба хусус, дарки он ҳаводисе аз сарчашма барояш муҳим аст, ки ба онҳо тавачҷуҳ дорад. Кори муҳаққиқ бо сарчашма моҳиятан таъсири мутақобили ду фарҳанг аст - фарҳанги муаллифи сарчашма ва фарҳанги худӣ муҳаққиасри. Муҳаққиқ ҷониби фаъол аст ва таъсири мутақобилро у созмон медиҳад. Вай ҳатто метавонад ба сарчашма андешаи худро таҳмил намояд ва

мазмунӣ онро дар низомӣ арзишҳо ва афкори худ ошкор созад. Аз ин ки муҳаққиқ чи тавр дар замина комёб мешавад, аз услубҳои кори ояндаи он муайян мегардад.

Муҳаққиқ ҳамаи маъхазҳои заруриро таҳқиқ намуда, ба ҷамъбасти хулосаҳои худ дар бораи маъхазӣ мавриди омузиш оғоз менамояд. Дар раванди баррасии маъхаз ҳамаи маълумоти бадастовардашуда ҷамъбаст гардида, маъхазҳо аз руи саҳеҳӣ ва пуррагиашон бо ҳам муқоиса карда мешаванд ва алоқамандии генеалогии онҳо ба таври муайян ошкор мешавад. Муҳуққиқ маҷмӯи далелҳои ба мавзӯи таҳқиқ алоқамандбударо муқаррар намуда, бандҳои ноқисӣ онро муайян менамояд ва онҳоро ба воситаи фарзияи илмӣ пурра мегардонад.

Мурочиат ба сарчашмаи таърихӣ аз ҷониби таърихшинос ва сарчашмашинос гуногун аст. Таърихшинос тавачҷуи асосиро ба гузашта дода, ин ва ё он мавзӯро таҳқиқ намуда, аз сарчашма танҳо он маълумотеро, ки барояш зарур аст, мегирад. Барои сарчашмашинос бошад, аз ҳама муҳим худӣ маъхаз аст. Ба гузашта сарчашмашинос танҳо барои он мурочиат менамояд, то ҷойгоҳ ва вазифаи сарчашмаро дар он даврон муайян намояд ва ба дурустии маълумоти хабар доданӣ у баҳо диҳад. Мавзӯи таърих инъиқосӣ гузашта дар сарчашма, аммо мавзӯи сарчашмашиносӣ ҷойгоҳ ва нақши маъхазҳо дар гузашта мебошанд.

Аз таърихи услубҳои омузиши сарчашмаҳои таърихӣ.

Услуби раціоналӣ

Аввалин тасаввуроти илмӣ дар бораи моҳияти сарчашмаи таърихӣ дар нимаи дуҷуми асри ҳаҷдаҳ шакл гирифт. Дар маҷмӯи онҳо соддалавҳона буданд ва мепиндоштанд, ки мазмунӣ сарчашма воқеъбинона буда ва ходисаҳои гузашта дар сарчашма бидуни таҳриф баён шуда, дар худ афкори пинҳон надоранд. Муаллифи матн ҷун ноқили воқеаҳои сиёсӣ гузашта доништа мешуд. Бинобар ин таърихшинорони оқилона фикр менамудан асри XVIII камол ва ё тамомияти аҳбори хаттиро эҳсос накарданд ва бемаврид аз сарчашма иқтибосҳо оварда, онро бо суханҳои худ такмил дода, мустақилона қисматҳое, ки иртибот надоштанд бо ҳам мепайвастанд. Умуман услуби раціоналӣ

чанбаи субъективии сарчашмаро наметид. Бо гузашти замон ва ба андозаи он ки биниши таърихнигорон васеъ гардид ва таҷрибаи бештаре дар заминаи омузиши санадҳои таърихӣ ҳосил намуданд, ноҳамгунӣ ва бетарафона набудани сарчашмаҳо барои онҳо зоҳир гардид.

Услуби позитивӣ

Дар нимаи дуюми асри XIX тасаввурот дар бораи моҳияти сарчашмаи таърихӣ зерини нишонҳои услуби позитивӣ ташаккул кард. Қонибдорони ин услуб, ки нақши илмро танҳо дар баёни воқеиятҳо дониста, баррасии онро рад мекарданд, ба ин назар буданд, ки санадҳо ягона асоси донишҳои таърихӣ ба ҳисоб мераванд. Барои ин гуруҳ муҳаққиқон таърих нишона ва ё боқимондаи воқеии гузашта буд. Онҳо аз сарчашмаҳо ҳодисаҳои таърихро гирифта услуби махсуси маъхазшиносӣ оғоз будани воқеияти таърихӣ аз таҳрифи шахсӣ ва равониро истифода намуданд. Ҳамин тариқ анъанаи баёни воқеиятҳо бидуни баррасии онҳо (позитивизм) назарияи сермахсулуро дар бораи инъикоси гузашта дар сарчашмаи таърихро ташаккул дод. Ин назария моҳияти воқеии иҷтимоӣ-равонӣ ва тавсифӣ-фарҳангии сарчашмаро муайян намуда, исбот намуд, ки мазмуни маъхаз дар шакли субъективӣ-психологии он ҳулоса мешавад.

Аз таърихи омузиши сарчашмаҳои таърихӣ

Барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, маъхазҳои муҳими таърихӣ мавҷуданд. Доир ба таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар ҳудуди Осиёи Марказӣ маводҳои бостоншиносӣ, палеографӣ, фолклор, этнографияи таърихӣ манбаи асосӣ ба шумор мераванд. Роҷеъ ба таърихи сохти ғуломдорӣ Авесто, катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ, асарҳои муаррихони юнонию римӣ (Геродот, Ктесий, Помпей, Плутарх, Страбон, Арриан ва дигарон) манбаҳои нодиранд. Тавсифи таърихи қадими Осиёи Марказӣ дар манбаҳои хитойӣ, ҳиндӣ, бойгонии шоҳони Порт (асри I м., аз Нисо), Сугд (асрҳои 7-8, аз ҷумла Муғ), замони ба ҳайати хилофати араб дохил шудани

Мовароуннахру Хуросон дар асарҳои Табарӣ, Ибни Асир, Балозурӣ, Яъқубӣ ва дигарон акс ёфтаанд.

Баъзе аломатҳои маъхазшиносӣ бори аввал дар асарҳои муаррихон қадим (Лукиан, Татсит) во меҳуранд. Дар замони эҳе (давраи шукуфоии фан ва санъат дар Европай асрҳои XV-XVI) барои омузиши интиқодии матнҳои қадима маорифпарварон Л. Валл, У. фон Гуттен ва дигарон кушидаанд. Охири асри XVIII – нимаи якуми асри XIX олимони немис А.Л. Шёлестер, Б.Г. Нибур ва Л. Ранке усули аз ҷиҳати танқидӣ омӯхтани маъхазро пешниҳод намуданд. Вале маъхазшиносӣ ҳамчун илми махсус дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар асарҳои муаррихон И.Г. Дройзен, Э. Бернхейм, В.В. Бартолд, В.А. Жуковский, Н.В. Хаников, И.И. Веселовский, В.П. Наливкин, А.А. Семёнов, М.С. Андреев ташаккул ёфт. Барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ Университети Петербург, Шуъбаи шарқии Ҷамъияти археологии Русия, Ҷамъияти географии рус, Клуби дӯстдорони археологияи Туркистон нақши арзанда бозиданд. Зери таъсири олимони рус як гуруҳ шарқшиносони маҳаллӣ, аз ҷумла Абусаид маҳдум, Мирзо Абдурраҳмон, Мирзои Бухорӣ, Акрампалвон Аскарӣ ва дигарон ба камол расиданд. Солҳои 1865-1917 дар Осиёи Марказӣ зиёда аз 3000 дастхати асарҳои нодир ҷамъ ва ба осорхонаю бойгонӣ супорида шуданд. Баъзеи онҳо ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардиданд.

Баъди ғалабаи Инқилоби Октябр маъхазшиносӣ хеле инкишоф ёфт. Олимони роҳро ва услубҳои таҳлили маъхазхоро аз ҷиҳати танқидӣ омӯхта, ба доираи тадқиқи илми маъхазшиносӣ маъхазҳои навро дохил карданд. Дар қорӣ ҷамъоварӣ, омузиш ва наشري маъхазҳои таърихӣ олимони В.В. Бартолд, М.С. Андреев, А.А. Семёнов, Б.Ғ. Гафуров, Б.И. Исқандаров, А.М. Мухторов ва дигарон ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Маъхазҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон

Барои омӯзиши таърихи аҳди бостон маводҳои бостоншиносӣ сарчашмаи муҳим ба шумор мераванд. Омӯзиши муназзामी аҳди бостон дар Тоҷикистон вақте ки соли 1946 Институти таърихи фарҳанги моддии АФ СССР ва шуъбаи тоҷикистони АФ СССР ва экспедисияи муштараки Эрмитаж ва экспедисияи сугдӣ-тоҷикӣ бо сарвари А.Ю. Якубовский ташкил ёфт, оғоз гардид. То ин замон дар қаламрави Тоҷикистон ёдгориҳои бостонӣ ба тариқи тасодуфӣ ёфт мешуданд. Масалан, хазинаи Амударё, ки аз харобаҳои Таҳти Кубод пайдо мешаванд ва баъдан ба Лондон интиқол меёбанд ва акнун дар осорхонаи Британия мавҷуданд, инчунин табари миссине, ки маҳсули фарҳанги модди асри III то мелод аст ва дар солҳои 90-уми асри XIX дар осорхонаи Самарқанд гузошта мешуд, сугуни қандакорӣ шудаи асри X аз деҳаи Обурдонн Масчоҳи Кухӣ ёфтшуда дар соли 1927, меҳроби деҳаи Искодари ноҳияи Айнӣ ва ғайра. Он замон дар Тоҷикистон осорхонаҳо ва ё муассисоти илмие мавҷуд набуд, ки осори бостонии ёфтшударо ҳифз намояд. Бинобар ин аксари ин ёдгориҳо ё ба Маскав ва ё ба Тошканд интиқол меёфтанд.

Соли 1932-33 дар Қалъаи Муғ дар ноҳияи Айнӣ аз ҷониби ҷупоне бо номи Чураалӣ ёдгориҳои хаттии Деваштич, ки ба забони сугдӣ навишта шудааст, ёфт мешаванд ва дар ин маҳал қовишҳои бостоншиносӣ шуруъ гардида, осори дигари аҳди қадим пайдо мегардад, ки бозгӯй аз ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангии асрҳои VII-VIII-и қомеаи Сугд мекунад.

Таърихи ёдгориҳои бостонии фарҳанги муқимӣ-кишоварзӣ дар қаламрави Тоҷикистон ба 5600 сол мерасад, ки он дар Саразм, дар ғарби шаҳри Панҷакент ёфт шуд. Ин ягона ёдгориё бузурге (масоҳаташ 100 г) аз фарҳанги муқимӣ-кишоварзӣ дар Осиёи Миёна мебошад.

Ёдгориҳои дигари аҳди қадим, ки тавассути қовишҳои бостоншиносӣ пайдо гардидаанд, дар Тоҷикистон зиёданд. Инҳо: Қалъаи Қаҳқаҳа дар харобаҳои шаҳри Бунҷикат - пойтахти Усрушана, Таҳти Сангин дар наздикии резиши дарёи Вахш ба дарёи Панҷ, Хулбук - пойтахти Хутталон дар садаи IX-X, Кофирқалъа (Қолхозобод) мебошанд.

**Маъхазҳои давраи антики
(асрҳои VI то милод – асри VIII милодӣ).**

Авесто

Барои омузиши давраи қадим маъхазҳои мухталиф, аз ҷумла сарчашмаҳои хаттии гуногун вучуд доранд, ки дар байни онҳо Авесто мавқеи намоёнро ишғол менамояд. Авесто қадимтарин асари адабиёти форс-тоҷик, китоби муқаддаси дини зардуштӣ ба шумор меравад. Матни ибтидоии он, ки дар байни аҳли ин мазҳаб шифоҳӣ нақл меёфт, баъдтар китобат шуда, дар аҳди Сосониён (асрҳои III- VII) сурати расмӣ гирифт. Он аз 21 китоб иборат буда, 350000 калимаро дар бар мегирифт ва то замони мо танҳо 83000 калимааш боқӣ мондааст. Авесто дар ду таҳрир (вариант) маъмул аст: якум - маҷмуаи порчаҳои ибодатӣ, ки аз чанд китоб фароҳам омадааст ва дуюм - панҷ қисми мустақил: 1). «Вандидод» - маҷмуаи амрҳои динӣ. 2-3). «Виспарад» ва «Ясно» - муноҷот. 4). «Яштҳо» - суруди муқаддаси маъбудони тозардуштӣ (Митра, Ҳаома ва ғ.) ва зардуштӣ. 5). «Хурд Авесто» - дуоҳо. Қадимтарин қисми Авесто, готҳо (муноҷотҳо) мебошад. Таълифи ин қисмро ба Зардушт нисбат медиҳанд. Таҳрир (вариант)-и якуми Авесто гарҷуман паҳлавӣ (форси имиёна) надорад. Матни таҳрири дуюм тарҷума бо тафсири ба забони паҳлавӣ дорад, ки «Занд» меноманд.

Дар илм чунин назаре ҳукм меронад, ки Авесто дар ибтидои ҳазораи якуми то милод дар хоки Осиёи Миёна ва шимолии Афғонистони кунунӣ пайдо шудааст. Аммо шакл нест, ки тақомули минбаъдаи Авесто дар кишварҳои, ки дар он ҷойҳо мардуми эронӣ маскун буданд, мисли Мод (вилояти таърихиест дар ноҳияҳои шимолу ғарбии қуҳсори Эрон), Отрупотан (Озарбайҷон) ва ҳусусан, ҷануби Эрон (Форс) ба амал омадааст. Бинобар он Авесто барои омӯхтани таърихи фарҳанг, дин, адабиёти шифоҳӣ (фолклор) ва анъанаҳои адабии эстетикӣ ин халқҳо аҳамияти бузурге дорад.

Авесто асари динию ибодатӣ бошад ҳам, бисёр порчаҳои адабие дорад, ки асосан ҷанбаи асотирӣ дошта, намунаҳои адабиёти шифоҳии эронӣни қадимро то имруз дар худ ҳифз кардааст. Дар ин порчаҳо бисёр санъатҳои бадеӣ ва баъзе унсурҳои қофия дучор меоянд. Готҳо саросар мисли шеър вазн доранд.

Таркиби иҷтимоию ҳудуди аҳолии қадими Осиёи Миёнаю Эрон, мувофиқи Авесто, ба се гуруҳи иҷтимоӣ - чорводору барзгарон, лашкарӣён бо сардорин сипаҳсолор ва руҳонӣён бо сардорин мубади мубадон ва инчунин ба авлод, қабила ва иттиҳоди қабилаҳо бо сардорин пешвоёнашон тақсим шудааст.

Мундариҷаи асосии таблиғоти динии готҳо аз даъват барои пурқувват кардани ҷамоаи чорводорону барзгарони муқимӣ, зарба задан ба ҳучумҳои бодиянишинон ва мутаносибан истехком додани ҳокимияти руҳонӣёну пешвоёни низоми - сипаҳсолорон иборат аст, ки ин ибтидои давлатдорӣи синфӣ мебошад.

Авесто дар нусаҳои дастнависе асрҳои XIII-XIV ба мо расидааст. Дар Аврупо Авесто нахустин бор дар соли 1771 бо ёрии дастурони порсӣ - пешвоёни динӣ (дар Ҳиндустон) аз тарафи Анкетил Дюперрон ба фаронсавӣ тарҷума шуда буд. Аз он вақт ба баъд бо забонҳои зиёде чандин бор тарҷума гардидааст, аз ҷумла ба русӣ ва тоҷикӣ.

Маъхазҳои юнонӣ

Барои омӯзиши таърихи халқҳои Осиёи Миёна аз асри VI (то милод) то солшуморӣи мо ва то давраи истилои араб маъхазҳои хаттӣи юнонӣ аҳамияти ниҳоят бузург доранд. Аҳамияти онҳо аз он иборат аст, ки танҳо дар ин маъхазҳо доир ба масоили ҳаёти таърихӣи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти аввалин дарҷ гардидааст. Қайд кардан зарур аст, ки на ҳамаи асарҳои хаттӣи юнонӣи лотинӣ, ки онд ба таърихи мардумони Осиёи Миёна маълумот додаанд то замони мо расидаанд. Аз баъзеи онҳо танҳо порчаҳои алоҳида боқӣ мондаанд, ки омӯзиши онҳо аз аҳамият ҳолӣ нест.

Асарҳои муаррихони Юнони қадим, ки доир ба Осиёи Миёна маълумот додаанд, дар бораи робитаҳои мутақобилан юнонӣҳо бо Ҳахоманишиён (солҳои 558-330 то м.) зикр ёфтаанд.

Яке аз чунин муаррихони машҳури юнонӣ Геродот (асри V то м.) ба шумор меравад. Ӯ дар Голикарнас таваллуд шуда, баъдтар ба бисёр кишварҳо сафар намудааст. Геродот асареро бо номи «Таърих» таълиф намудааст, ки он ба воқеаҳои муҳимми сиёсии таърихи Юнони қадим - ҷангҳои

байни Юнону Форс (500-449 то м.) бахшида шудааст. Геродот дар ин асари худ аз ҳуччатҳо ва маълумоти муаллифони пешгузашта истифода намудааст.

Муаррихи дигари ин давра Ксенофонт (асрҳои V-IV то м.) ба шумор меравад. У шогирди Сукрот буд. Асарҳои зиёде таълиф намудааст, ки барои мо ду асари он хеле муҳим аст: «Анабасис Кира» ва «Киропедия». Дар асари аввал Ксенофонт ҳодисаҳое, ки хангоми иштироки худ дар юриш мушохида карда буд, тавсиф намудааст. Дар «Киропедия» бошад, дар бораи асосгузори давлати Ҳахоманишинҳо - Куруши Кабир ахбор медиҳад. Дар ин асар дар бораи сакҳо ва бохтариҳо маълумот вучуд доранд.

Муаррихони машҳури дигари ин давр Гелланик (асри V то м.) ва Ктесий (асри V-IV то м.) ба шумор мераванд. Асарҳои ҳардуи онҳо «Персика» ном дошт. Дар асари Гелланик дар бораи сакҳо ва сарчашмаҳои ба мо номаълум маълумоти нодире мавҷуд аст. Ктесий бошад, якчанд сол дар дарбори шоҳи Форс ба сифати табиб хизмат намуда, ба хонаводаи шоҳи робитаи наздик дошт. Баъд аз бозгашт ба ватани худ, у асарашро таълиф намуда, дар он дар бораи бохтариҳо ва ҳамсояҳои онҳо ахбори зиёде ворид намудааст.

Маъхазҳои дигари таърихӣ, ки дар онҳо оид ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумот оварда шуданд, инҳо асарҳоеанд, ки ба корнамоиҳои Искандари Мақдунӣ бахшида шудаанд. Аз асарҳои муаррихони ҳамасри Искандари Мақдунӣ ҳеҷ асаре то замони мо омада нарасидаанд. Асарҳое, ки ба ин мавзӯ бахшида шудаанд аз тарафи муаллифони давраи баъдина таълиф ёфтаанд. Аз ҷумлаи онҳо муаррих ва нависандаи Юнони қадим Арриан Флавий (асри II м.) буд, ки доир ба фалсафа, таърих, илми ҷанг ва ҷуғрофиё асарҳо офаридааст. Китоби ҳафтҷилдаи у «Таърихи юришҳои Искандари Кабир» барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёна аҳамияти бузург дорад.

Аз муаррихони ҳамасри Искандар - Каллисфен (асри IV то м.) буд. У таърихнигори дарбори Искандар буда, дар юришҳои шарқии у ширкат кардааст. Каллисфен муаллифи «Таърихи Юнон» буд, ки аз он фақат порчаҳои ҷудоғона боқӣ мондаанд. Аз ҳамасронии Искандар ба ҷуз аз Каллисфен боз Поликлит, Онесикрит, Клитарх, Птоломей ва Аристокл

буданд. Онҳо дар асарҳояшон бештар ба урфу одат ва анъанҳои соқинони маҳаллие, ки аз он ҷойҳо убур мекарданд, таваҷҷуҳ намудаанд.

Маъхазҳои давраи эллинизм¹ ва византиявӣ

Оид ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна аз асарҳои муаррихони давраи эллинизм маълумоти нодире ҷамъ оварда шудааст. Аз муаррихони машҳурин давраи Полибий (асри II то м.), Посидоний (асри II-I то м.) ва Аппиан (асри II м.) ба шумор мераванд. Ҳамаи асарҳои онҳо ба таърихи давлати Рим бахшида шудаанд. Дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна низ дар онҳо маълумоти фаровоне ҷой дорад. Полибий асареро бо номи «Таърих» таълиф додаст, ки он аз 40 китоб иборат буда, 5 китоби аввал пурра то замони мо расидааст. Асари Аппиан бошад, «Таърихи Рим» ном дошта, аз 24 китоб иборат буд ва китобҳои 18-24 то ба замони мо омада расидаанд. Китоби Посидоний низ «Таърихи Рим» ном дошта, дар он бештар маълумоти ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ ҷой дода шудааст. Аз ин китоб низ порчаҳои алоҳида боқӣ мондаанд. Шумораи кулли китобҳои Посидоний маълум нест.

Дар асарҳои муаррихони византиявӣ² низ донр ба таърихи Осиёи Миёна маълумот вучуд доранд. Аз ҷумлаи муаррихони византиявӣ Прииск (асри V м.), Порокопий (асри VI м.), Менандр (асри VI м.), Агафий (асри VI м.) ва Симокатт (асри VII м.) дар асарҳояшон дар бораи ҳодисаҳои дар ҳудуди шарқии давлати Сосониҳо рӯйдодҳои ахбор медиҳанд.

Муаррихони дигар низ дар асарҳояшон ба таваҷҷуҳ ба таърихи Осиёи Миёна маълумоти зиёдеро ҷой додаанд. Аз ҷумлаи Диодор (асри I то м.) асареро бо номи «Китобхонаи таърихӣ» иборат аз 40 ҷилд таълиф дода буд, ки баъзе қисмҳои он то замони мо расидаанд. Ин асар қимати бузурги илмӣ дошта, аз бисёр манбаҳои гумшудаи қадим ахбор додаст.

1 Асри IV то миқод Селҳои 30-юми асри I то миқоди - Аз замони юриши Искандари Мақдунӣ ба мамлакатҳои Баҳримиёназамини Шарқи (334-323 то м.) то Миерро ишғол кардани Рим (30 то м.) фаро мегирад.

2 Империяи Византия соли 395 дар натиҷаи сукути империяи Рим таҷзия шуда, то миёнаҳои асри XV вучуд дошт.

Маъхазҳои таърихӣ-адабӣ ва ҷуғрофӣ

Дар давраи антиқа асарҳои таърихӣ-адабӣ низ вучуд доштанд, ки онҳо бештар хусусияти солноманависро доро буданд. Ба қатори чунин маъхазҳо асари Евсевий Памфил (асри IV то м.) «Солнома»-ро номбар кардан мумкин аст. Дар ин асар таърихи умумичаҳонӣ аз давраи қадим то соли 324 м. ба шакли ҷадвали синхронӣ оварда шуда буд. Дар он инчунин дар бораи халқҳои Осиёи Миёна маълумот оварда шудааст. Асарҳои адабии антиқии нависандагон, ки хусусияти тарҷумаиҳолӣ дошт, низ мавқеи калон пайдо намуданд. Дар ин бора асари Плуатарх (асри I-II м.) «Шарҳи ҳоли мутавазӣ»-ро номбар кардан мумкин аст, ки дар он ҳаёт ва фаъолияти шахсони таърихӣ инъикос ёфтааст.

Дар асарҳои олимони ҷуғрофиянависи ин давра аслан дар бораи сарзамини Осиёи Миёна ба таври умуми маълумот оварда шудаанд. Аз ҷумлаи чунин олимони Скилак (асри VI то м.)-ро номбар кардан мумкин аст. Скилак бо супориши Дороти худуди шоҳигарии Форсро давр зада, дар бораи роҳҳои обӣ ва хушкигард маълумоти нодир оварда, аввалин шуда дунёи атиқаро бо давлатҳои осийемиёнагӣ шинос намудааст. Аз навиштаҷоти у мутаассифона то замони мо фақат порчаҳои алоҳида омада расидаанду ҳалос. Ҷуғрофиядони дигари машҳури ин замони Гекатей (асри VI-V то м.) буд. У дар асари худ «Периегеса» дар бораи қитъаҳо маълумот дода, тасвири онҳоро дар харита ҷой додааст.

Муаррих ва ҷуғрофиядони дигари он давра Страбон (асри I то м. - I м.) аст, ки асарҳои «Қайдҳои таърихӣ» ва «Ҷуғрофия» ба қалами у тааллуқ доранд. «Ҷуғрофия» аз 17 китоб иборат буда, дар бораи мамӯлики мухталифи олам маълумот медиҳад. Страбон дар бораи таърихи қадими аҷдоди тоҷикон, аз он ҷумла, задухӯрдҳои байни Куруш ва массагетҳо¹, муомилоти пул дар байни массагетҳо, Юнону Бохтар, шуришҳои халқӣ, вилоятҳои алоҳидаи Осиёи Миёна хабар медиҳад.

Намояндаи дигари машҳури ин давр Клавдий Птоломей (асри II то м.) буд. Ӯ муаллифи асари машҳурест

¹ Номи умумии ғуруҳи қабилҳои Наздиқаспӣ ва Наздиқарал дар асарҳои муаллифони Юнони қадим.

оид ба нучум, ки он соли 825 бо фармони халифаи араб Маъмун бо номи «Алмаҷастӣ» бо забони арабӣ тарҷума шуда буд. Асари ҷуғрофиёи Птоломей «Осору-л-билод» ном дошта аз 8 китоб иборат буд. Дар ин китоб ба ҷуз маълумоти гуногунӣ ҷуғрофиёӣ 8000 билод (маҳал) оварда шудаат, ки дар байни онҳо ахбори ҷуғрофиёӣ дар боран Самарқанду Бухоро, Кулоб, Фороб, Шон низ зикр шудаанд. Соли 1801 нусхаи аз арабӣ ба лотинӣ тарҷумашудаи ин асарро ёфтанд.

Маъхазҳои вавилонӣ- осурӣ

Маъхазҳои вавилонӣ-осурӣ¹ низ доир ба таърихи давраи қадим маълумоти арзанда медиҳанд. Аслан ин маъхазҳо дар шакли ёдгориҳои эпитафӣ гирд оварда шудаанд ва қадимтарини онҳо ба ибтидои асри III то м. рост меоянд. Дар он давра робитаҳои тиҷоратӣ бо давлатҳои дигар, аз ҷумла бо вилоятҳои мутааллиқ ба Систон вучуд доштанд. Аз ин ру, дар ҳуҷҷатҳои шоҳони осуриву вавилонӣ ва навиштаҷоти дигари боқимонда оид ба ин вилоятҳои ба онҳо дурдаст маълумоти зиёде вучуд доранд.

Дар нимаи аввали ҳазорсолаи то милод шоҳони осурӣ ба ҳоки Эронзамин юришҳо бурдаанд. Яке аз шоҳони осурӣ Асархаддон солҳои 680-674 то м. ба вилояти Патушарраи Эронзамин ҳуҷум намуда буд ва байни шоҳон шартнома имзо шудааст, ки матни он дар лавҳачаи сафолин сабт гардида, то замони мо расидааст. Дар лавҳаҳои аз устухони фил сохташуда, ки бо ин лавҳаи сафолин дарёфт шуда буд, расми хирочдиҳандаҳо акс ёфта аст.

Дар маъхазҳои вавилонӣ низ оид ба таърихи Осиёи Миёна маводҳои зиёде мавҷуданд, аз ҷумла, дар боран бохтариҳову сакҳо ахбори фаровон оварда шудааст.

Навиштаҷоти шоҳони Ҳахоманишии (558 - 330 то милод)

Маъхазҳои, ки оид ба таърихи давраи Ҳахоманишиён маълумот медиҳанд, инҳо қатбаҳои ҳамаҷонибаанд, ки аз номи шоҳони мухталифи Ҳахоманишии бештар дар харсангҳо, лавҳаҳои

¹ Осуриҳо-аҳолис, ки дар яке аз қадимтарин давлатҳои Шарқи Наздик зиндагии мекарданд.

сангин ва хиштҳо навишта шудаанд. Машхуртарини онҳо «катибаи Бесутун» аст, ки дар давраи ҳукмронии Дорои I (охири асри VI то м.) навишта шудааст ва он намунаи беҳтарини ёдгориҳои эпиграфӣ ба шумор меравад. «Катибаи Бесутун» бо хатти меҳӣ канда шудааст. Дар ин катиба корнамоиҳои шоҳи Ҳахоманишӣ - Дорои I баён гардида, дар он рӯйхати мамлакат ва халқҳои дар қаламрави давлати Форс воқеъбуда навишта шудааст. Дар ин рӯйхат номи кишвар ва халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистони имруза низ зикр ёфтаанд. Дар охири ин катибаҳо дар бораи юриши зидди сақоиҳо¹ нақл карда мешавад. Дар катибаҳои дигари давраи Ҳахоманишиён, ки дар тахтасангҳо, сутуни қасрҳо, тахтачаҳои аз гач сохташуда, тиллоӣ сабт гардидаанд, дар бораи ҳудудҳои давлати Ҳахоманишиён, муносибати байналмилалӣ онҳо, ниғаҳдории номи аҷносу ашӯҳои гуногуни маданӣ ва моддӣ, исми касбу корҳои мухталиф маълумоти фаровон оварда шудаанд.

Катибаи машҳури дигари ин давр - катибаи «Накши Рустам» ба шумор меравад, ки он аз номи Дорои I бо хати меҳӣ навишта шудааст. Дар он расми сипоҳсолорон ва силоҳбардорони Доро тасвир ёфта, баъзе катибаҳо ба шарҳи ин расмҳо бахшида шудаанд. Дар ин катиба инчунин мамлакатҳои номбар мешаванд, ки Дорои I ба муқобили онҳо ҳуҷум оварда, онҳоро тобеи худ карда буд.

Катибаи «зидди девон» ва «катибаи ҳарамӣ» низ аз муҳимтарин ёдгориҳои он давр ба шумор мераванд, ки дар давраи ҳукмронии писари Дорои I - Хушёршо таълиф ёфтаанд. Дар катибаҳо номи қавму қабилаҳои гуногун, таърихи сулолаи Ҳахоманишиён, мубориза ва муқобилияти онҳо барои тахту тоҷ сабт гардидааст.

Дарки моҳияти ифтихори аҷлодӣ ва бо низоми муайян сабт намудан ва ба насли пасоянд ба мерос мондани ному насабу ҷумла корҳои шоистаи аҷлоди худ танҳо марбути мардуми соҳибфарҳанг аст. Аввалин шаҷараномаҳои то исломӣ бо хати қадимаи меҳӣ дар куҳпораҳои Ҳамадон дар мавзеи, ки имруз бо номи Аббособод ёд мешавад ва дар маҳалле бо номи Ганҷнома канда шуда, аз даврони ҳукумати

¹ Ҳазоран I то м. қабилаҳои эронитабор.

Дориюши Ҳахоманишӣ ва писари у Ҳушоёршо то кунун ба ёдгор мондааст. Дар ин санад илова бар тасдиқ қардани Дориюш ва Ҳушоёршо чун шоҳи сарзаминҳои бузург аз насаби онҳо низ зикр рафтааст: «Ҳудои бузург аст Аҳурамаздо, ки ин заминро офарид, ки он осмонро офарид, ки мард (инсон)-ро офарид, ки шодӣ барои мардумро офарид, ки Дориюшро шоҳ қард, шоҳе аз бисёрӣ, фармонравое аз бисёрӣ. Манам Дориюш, шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, шоҳи сарзаминҳои бузурги дурдаст, писари Виштоспи Ҳахоманишӣ.»

Катибаи Ҳушоёршо дар паҳлуи катибаи падараш дар қуҳ қанда шудааст ва матни он чунин аст: «Ҳудои бузург аст Аҳурамаздо, ки ин заминро офарид, ки он осмонро офарид, ки мард (инсон)-ро офарид, ки шодӣ барои мардумро офарид, ки Ҳушоёршоро шоҳ қард, шоҳе аз бисёрӣ, фармонравое аз бисёрӣ. Манам Ҳушоёршо, шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, шоҳи сарзаминҳои бузурги дурдаст, писари Дориюши Ҳахоманишӣ».

Умуман ин катибаҳо барои омӯхтани таърихи Эрони қадим, маданияти модӣ ва маънавин давлати Ҳахоманишӣ, мамлакатҳои зиёди ҳамсоия Ҳахоманишиён аҳамияти қалоне доранд.

Маъхазҳои ҳаттии паҳлавӣ

Катибаи Шопури I (асри III м.), ки бо номи «Қаъбаи Рардушт» маъруф аст, дар қатори ин гуна маъхазҳои бозътимод дохил мешавад. Ин катиба дар деворҳои оташқада сабт гардидааст. Дар он оид ба ному насаби Шопури I, ному кишвару вилоятҳои зердасташ, инчунин се ҳуҷуми у ба муқобили римӣҳо ва ғайра сухан меравад. Дар охири катиба рӯйхати маъмурони дарбори Бобак, Ардашер ва Шопур зикр шудаанд. «Қаъбаи Зардушт»-и Шопур аз ҷиҳати дар бар гирифтани маълумоти таърихӣ оид ба давраи аввали ҳукмронии Сосониён яке аз муҳимтарин катибаҳо ба шумор меравад.

Дигар аз маъхазҳои машҳури ин давр китоби «Бундаҳиш» (бо паҳлавӣ - офариниш) мебошад, ки он дар асри IX ба забони паҳлавӣ таълиф ёфтааст. Таълифи ин китобро ба Фаригаг нисбат медиҳанд. То замони мо чанд

пусхаи он расидааст. Мундариҷаи ин китоб аз ҳикояту ривоятҳои динӣ, маълумотҳои пурқимати мардумшиносӣ, дostonҳои асопирию қаҳрамонӣ иборат аст, ки қисман дар Авесто мавҷуданд.

Асари дигари таърихӣ адабии ба забони паҳлавӣ офаридашуда ин «Худойнома» аст, ки он дар асри VII навишта шудааст. Мураттиби онро Донишвари деҳқон ном мебаранд. «Худойнома» дostonҳои қаҳрамонӣ, саргузаштҳои ишқии шоҳону паҳлавонон, қиссаҳои динӣ, хулоса тамоми матолиберо, ки ба таърихи Эрони қадим дахл дорад, дар бар мегирифт. Матни паҳлавӣи «Худойнома» баъди интишори дини ислом аз байн рафт, аммо порчаҳои зиёдаш дар осори таърихнависони араб ва форс-тоҷик боқӣ мондаанд.

Маъхазҳои хаттии хиндӣ

Дар омузиши таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёна матнҳои ба забони хиндӣ иншошуда низ аҳамияти басо муҳим доранд. Дар шумори онҳо ёдгориҳои қадимтарини хиндӣ - Ведаҳо (нимаи дууми асри II - нимаи аввали асри I то м.), дostonҳои қаҳрамонӣи хиндӣ «Махабхарат» (асри IV-III то м.) ва «Рамаян» (асри II то м.) дохиланд. Дар онҳо дар бораи халқҳои қадимаи Осиёи Миёна ахбор оварда шудааст. Дар навиштаҷоти «Пуранҳо» (асри VI-IV то м.) зикре аз дарёҳои Сир ва Ому меравад. Инчунин дар асари бадеии хиндӣи қадим «Артхашастра» (асри IV-II то м.) дар бораи сохти снёсӣ ва иҷтимоии Ҳиндустон ва вилоятҳои бо он алоқаманди Осиёи Миёна ва Эрони Шарқӣ маълумот дода шудааст. Дар асарҳои буддой ва навиштаҷоти мухталифи хиндӣи қадим низ оид ба таърихи қадими Осиёи Миёна ахбори зиёде дарёфт кардан мумкин аст.

Маъхазҳои хаттии хитой

Дар маъхазҳои хаттии хитой бештар дар бораи вилоятҳо ва халқиятҳои алоҳидаи Осиёи Миёна маълумот оварда, дар робита бо он ходисаҳои таърихӣ ба таври муфассалтар ва саҳеҳ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Асари аввалини хитое, ки дар бораи таърихи қадимаи Хитой маълумот медиҳад, ин асари Сим Тсян (145-86 то м.)

«Шитсэй» («Ишораҳои таърихӣ») мебошад. Баъд аз навиштани ин асар як қатор асарҳои дигари таърихӣ таълиф ёфтанд, ки дар онҳо дар бораи Осиёи Миёна маълумоти мухталиф оварда шудааст.

Муносибати хитойҳо бо Осиёи Миёна дар асри II то м. ҳангоми муборизаи хитойҳо бо хуннҳо оғоз меёбад. Аввалин хитое, ки ба Осиёи Миёна сафар карда буд, ин сафири хитой Чжан Тсян буд, ки дар нимаи дуҷуми асри II то м. ду маротиба ба ин ҷо омада аст. У ба якҷанд вилоятҳои Осиёи Миёна сафар намуда, таассуроти худро дар бораи онҳо баён карда аст.

Дар асарҳои «Суйшу» ва «Таншу» роҷеъ ба сафорати Тун Юан ва Гао Мин (асри V м.) маълумот оварда шудааст.

Дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ахбори сайёҳони буддоии хитой хело муфид аст. Онҳо ба ҷойҳои муқаддаси Осиёи Миёна сафар намуда, таассуроти худро оид ба ин кишвар навиштаанд. Сайёҳи хитой Сон Юн (асри VI м.) ба Вахон ва Бадахшон сафар карда, дар бораи ин мавзёҳо нуқоти ҷолиберо баён намудааст. Дар асри VII м. бошад, чунин амалро сайёҳ Сюан Тэзан иҷро намуд ва ба Сугд, Тахористон¹, Вахон ва Помир сафар намуд. Баъди у дар садаи аввали асри VIII сайёҳи дигар Хой Чао ба ин сарзамин сафар карда, дар бораи вилоятҳои Осиёи Миёна маълумоти боарзиш додааст.

Дар ин бахш пиромони таърихнигорон ва рисолаҳои таърихӣ онҳо ахбор дода мешавад, ки дар садаҳои мухталиф эҷод шудаанд.

МАЪХАЗҲОИ АСРҲОИ IX-XII

✓ **Ҳайсам ибни Адӣ ибни Абдурахмони Суалӣ (747 – 48 – 822 – 23).** Аз муаррихони маъруфи исломии марҳалаи дуҷум аст. Аз наҷоди у чизе маълум нест, вале Содиқи Ойинаванд уро аз ҷумлаи муаррихони мактаби Эрону Ироқ муаррифӣ кардааст.² У аз аввалин муаррихони исломист, ки ахбори дақиқи ҷуғрофиёи таърихиро дода ва бар таърихи миллатҳои ғайриарабӣ низ тавачҷух кардааст. «Китоби

¹ Сарзамини Бохтари қадим, дар байни қуҳҳои Помир ва қуҳҳои Ҳиндукушу Ҳисор.

² Содиқи Ойинаванд. Илми таърих дар густуран тамаддунӣ исломӣ. С. 475. 557.

таърихи Хайсам, ки бар ҳасаби ҳавлнигорӣ (солномавӣ) тадвин шуда, шояд аввалин китобест, ки дар таърихи ислом бар ин сабк ба нигориши даромадааст.¹ Аз феҳристи китобхон у, ки дар ҳудуди панҷоҳ китоб аст. бармеояд, ки яке аз аввалин муаррихони исломист, ки ба таърихи мардуми эронӣ ва ҳодисаҳои марбут ба онҳо таваҷҷуҳ кардааст. Китобхон зерин марбут ба қалами уянд: «Нузулул-араб би Хуросон ва-с-Савод», «Таъриху-л-Ачам ва бани Умайя», «Ман тазаввача мина-л-маволӣ фй-л-ъараб», «Ахбору-л-фурс» ва ғайра.

Абуубайда Маъмар ибни Мусанно (728 – 825-27) – Муаррих ва адиби маъруфи арабизабони форс-тоҷик, ки дар иддае аз осори худ, мисли «Масолибу-л-араб» ва «Фазоилу-л-фурс» маводи фаровони таърихиро дар исботи айбу нақси аъроб ва фазилати эронӣён ба риштаи таҳрир кашидааст.

Оби ибни Абдулҳамиди Раққошӣ, маъруф ба Лоҳикӣ (ҳамзамони Бармакиён). Аз шоирону адибони арабзабони эронинаҷод ва аз мутарҷимони забардаст аз забони форсӣ ба арабист. Китобхон таърихӣ эронӣ, мисли «Китоби Маздак», «Сирати Ардашер», «Сирати Анушервон» ва китоби бузурги «Кеҳнома»-ро ба арабӣ тарҷума карда ва дар баъзе аз онҳо пловаҳое ворид карда аст.

Исҳоқ ибни Иброҳими Мавсилӣ маъруф ба Ибни Надим (тахм.771 – 849). У аслан аз мардумони Рай буд. Дар хусуси у навиштаанд, ки дар баробари мусикидони бузург, ровӣ, шоир, луғатшинос ва устои илми қалом буданаш инчунин аз ҷумлаи муаррихони шинохтаи замон маҳсуб мешуд ва таснифоти зиёде доштааст, ки мутаассифона акнун аз онҳо хабаре нест.

Ва аммо Ибни ан-Надими маъруф шахси дигарест бо номи пурраи Абулфараҷ Муҳаммад Исҳоқ Абияъқуб ан-Надим ал-Варроқ (909-10 - 995) – муаллифи «ал-Феҳрист»-и машҳур. Ва ин «ал-Феҳрист» «дар ҳақиқат ҳукми доирату-л-маорифро дорад ва яке аз асноди пурарзиши таъриху тамаддуни исломист».² Ба хоҳири фарқ кардани номи ин ду донишманди ҳамном ин матлаб зикр шуд.

1 Ҳамон ҷо. С.477.

2 Азизуллоҳи Баёт. Куллиёти таърихи Эрон аз оғоз то маршрутӣ ба зикр-и аснод ва маохизи он. С.131.

Абулхасан Аҳмад ибни Сайёр ибни Аюби Марвазӣ (ваф. 881-82). Аз шумори таърихнигорони ва муҳаддисони бузург аст. У таърихномае ба унвони «Таърихи Марв» дорад, ки дар бисёр китобҳои таърихии асри миёна аз истифодаи он хабар додаанд. Ба гуфти Муҳаммадризо Ночи у «таълифоти арзишманде чун «Футуҳи Хуросон» тадвин кард».¹ Аммо маълум нагашт, ки ин ду китоби мустақил аст, ё ду унвони як китоб.

✓ **Абулхасан (ё Абуҷаъфар) Аҳмад ибни Яҳё ибни Ҷобир ибни Довуд маъруф ба Балозурӣ (810-12 – 892).** Муаррихи бузурги эронитабори арабинавис, дар Бағдод ба дунё омада, дар синни ҷавонӣ ба дарбори Маъмуни халифа роҳ ёфт ва дар замони хилофати ал-Мустаин Биллох (817-18 - 862) макоми бузург ёфт ва назди халифа арҷманд гашт, вале пас аз гузашти халифа аз дарбор дур карда шуд ва дар охири умр ба хориҳои зиёд ру ба ру гашт. Балозурӣ аз бисёре улуми замон баҳраи кофӣ дошта, дар баъзеи он устои комил будааст. Аз осори у танҳо «Ансобу-л-ашроф» ва «Футуҳу-л-булдон» расидааст. У бештар бо «Футуҳу-л-булдон» шуҳратёр гашт. «Китобу-л-булдону-л-кабир», «Ансобу-л-ашроф», «Аҳди Ардашер» ва «Китобу-р-радд алаш-шуубия»-и у аз миён рафтаанд. Таърихномаи у аз ҷиҳати фароғии воқеоти таърихӣ дар баъзе маврид аз асноди таърихии «Таърихи Табарӣ» ганитар аст. Маълумоти у роҷеъ ба таърихи футуҳоти Хуросон ба дасти аъроб хеле муфассал ва муҳимманд.

✓ **Абуҳанифа Аҳмад ибни Довуд ибни Вананди Дииоварӣ (815-25 – 895).** Аз донишмандони бузурги эронии арабинавис, ки дар улуми нучум, риёзӣ, гиёҳшиносӣ ва лугат асарҳо дорад, ки бо онҳо шуҳрати ҷавонӣ ёфтааст. Дар таърихнигорӣ низ рисолае бо номи «Ахбору-т-ти-вол» дорад, ки муаррихони баъдӣ аз он фаровон истифода кардаанд. Ӯ дар ин таърихномааш бештар дар бораи Эрони Сосонӣ ва махсусан роҷеъ ба ҷунбишҳои мардумӣ дар қаламрави ислом, аз ҷумла наҳзатҳои хаворичу ташайюъ маълумот додааст. Аҳамияти дигари ин асар боз дар он аст, ки муаллиф осори таърихии паҳлавиро истифода карда ва аз худ бадбинии мазҳабӣ ба зуҳур нарасонидааст.

¹ Муҳаммадризо Ночи. Таърих ва тамалдуни исломи дар қаламрави Со-мониси. - С.540.

† **Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ маъруф ба Ибни Хурлодбех (820-26 – 885 ё 912).** Мутаваллиди Хуросон аст. Вай надим ва муқарраби дарбори Муътаmid - халифаи Аббосӣ (870 - 892-93) ва раиси созмони барид дар иёлати Ҷибол буд.¹ У агарчи дар ҷуғрофиё саҳт маъруф аст, аммо дар таърихнигорӣ низ шуҳрат дошт. Илова бар ин мусикидон, насабшинос, сиёсатшинос низ будааст. Осори ҷуғрофӣ ва таърихӣ у барои муҳаққиқини ин ду фанн хидмати бузург кардааст. Агарчи асари ҷуғрофӣ «Ал-масолику ва-л-мамолик»-и у бештар маъруф аст, вале осори таърихӣ ва сиёсӣ ахлоқии «Ҷамҳарату ансоби-л-фурс ва-н-навокил» (дар насабшиносӣ), «Ан-нудамо ва-л-чуласо» (дар одобӣ суҳбати дарборӣ), «Китобу-л-вузаро», «Китобу-л-ахбор»-и у низ арзиши бузург дорад. Дар бештари маврид хангоми навиштани матлабе ба далоили таърихӣ ру овардааст, ки он мавод низ барои имруз аз арзишҳои илмӣ таърих маҳсуб мешаванд.

✓ **Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муслими Куфӣ Марвазии Динаварӣ маъруф ба Ибни Қутайба (828 – 889)** муаррих, забоншинос ва адиби бузурги эронӣ арабнавис ва аз ҷумлаи сермаҳсултарин адибони замони худ буд. Замоне вазифаи қозии Динаварро бар уҳда дошт ва сабаби ба «Динаварӣ» маъруф шуданаш низ ин будааст. Китобҳои таърихӣ ӯ - «Уюну-л-ахбор» ва «Китобу-л-маориф» дар миёни уламои таърих маъруфанд. Китоби дигаре бо номи «Адабу-л-котиб» дорад. Дар китоби «ал-Маориф» бисёр асноди таърихӣ роҷеъ ба мардумони қаламрави ислом мавҷуданд, ки назари онҳо дар дигар осор кам ба мушоҳада мерасад ва бад-ин сабаб матни онро ҳануз дар соли 1850 Вустенфелд ном шахс дар Готинген интишор сохта буд. «Уюну-л-ахбор» дар бораи таърихи Эронӣ замони Сосонӣ ахбори пурарзиш медиҳад.

У **Аҳмад ибни Абияъқуб Исоҳқ ибни Ҷаъфар ибни Возех маъруф ба Яъқубӣ (ваф.897-900).** Ба истиноди мундариҷоти «Ятимату-д-даҳр» аслан эронӣ ва аз мардуми Исфохон будааст.² Бобои ӯ Возех аз маволини Мансури Давонӣ буд.

1 Ибни Хурлодбех. Масолик ва мамолик/Тарҷумани Саъиди Хокранд. Техрон, 1371. Вараки 9 (шумораи сафаҳон дар сеъдах вараки аввал му-саббат нест).

2 Азизуллоҳи Баёт. Куллиёти таърихи Эрон аз оғоз то маршрутӣ ба зик-ри аснод

Уро таваллудшудаи Бағдод ва таърихномаашро кадимтарин, яъне аввалин таърихи умумӣ дар олами ислом донидаанд. Ва инро бояд донист, ки диққати Яъқубӣ бештар ба бузургии ҷомеаи эронии қабл аз исломӣ, махсусан ташкилоти идории Сосонӣ аст, ки хочат ба шарҳи сабаби таваҷҷуҳи у бад-ин мавзӯ нест. Аз руи маълумоти у роҷеъ ба таърихи замони ислом бармеояд, ки вай дар муносибат бо мазҳабҳои мухталифи ислом бетараф аст ва бадин чиҳат бештаре аз асноди таърихияшро дар мавзӯоти мазҳабӣ боэътимод талаққӣ кардаанд.

✓ **Абуалӣ Ҳусайн ибни Аҳмад ибни Муҳаммад Салломи Байҳақии Нишопурӣ (ваф. 914-15)** – Муаррихи арабинависи форс-тоҷик. У аз ҷумлаи мулозимони ҳукмронони Ҷағонӣ, баҳусус Абубакр Муҳаммад ибни Музаффар ибни Мухтоҷи Ҷағонӣ ва писари у Абуалӣ ва устои Абубакри Хоразмӣ буд. Китоби «Ат-таърих фӣ ахбори вулоти Хуросон»-и маъруф, ки дар истифодаи таърихномаҳо яке аз сарчашмаҳои муҳим будааст, марбут ба қалами ӯст, вале мутаассифона то ба имруз пайдо нест. Ба гуфти В.В. Бартолд дар сабти муфассали рӯйдодҳои таърихии Хуросон таърихномаи Салломӣ яке аз манобеи асосӣ барои муаррихони баъдӣ, чун Гардезӣ ва Ибни Асир будааст. Ҷувайнӣ ва Ибни Халликон низ аз он фаровон истифода кардаанд.¹ Аз у китобҳои дигаре низ таҳти унвони «Таърихи хувор» ва «ал-Мисбоҳ ва-н-нутаф ва-т-тураф» маълум аст.

+ **Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир ибни Язид ибни Касир ат-Табарӣ ал-Омулӣ ал-Бағдодӣ.** Рӯзгори у дар тули солҳои 839-923 будааст. Зодаи шаҳри Омули Табаристон буда, дар Бағдод вафот кардааст. Ӯро аз ҷумлаи муаррихону муфассирон ва фуқаҳои арабзбони тоҷик (эронӣ) донидаанд, аммо ба забони форси асаре надорад. Аз 83 сола, ки умр дидааст, ҷиҳил солаш пайваста китоб менавишт. Вай тафсири Қуръонро таҳти унвони «Ҷомеу-л-баён ан таъвили-л-Қуръон» дар сад ҷилд навишт ва баъдан ба ҷиҳил ҷилд мухтасар кард, ки дар олами ислом беназир буд, инчунин оид ба шеър, сарфу нахв, риёзиёт ва тибб тад-

ва маохизи он. С.111.

¹ В.В.Бартольд. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М.: Изд.Вост.лит., 1963. Т.1. С.55.

қиқотҳо бурд ва андар таърих шоҳасаре офарид бо номн «Таъриху-р-русул ва-л-мулук», ки шуҳрати ҷаҳонияш бештар марбут ба ин китоб аст.

Имруз аз он китоби аслии Табарӣ 13 ҷилд (тарҷумаи форси он 15 ҷилд) боқӣ монда, ки тартиби он чунин аст: Нахуст ин, ки таърихи оламро аз ибтидои офариниш то даҳсолаи дуюми садаи X ба таври хронологи дар бар мегирад ва баъдан чунон аст, ки ҷилди аввал иборат аз муқаддима ва маълумоти гуногун оид ба халқҳои қадими сарзамини аъроб; ҷилди дуум пурра ба таърихи давлати Сосониён ва замони ҳукумати онҳо баҳшида шудааст. Дар се ҷилди баъдӣ таърихи пайгамбари ислом, замони у ва таърихи хулафои рошидин; дар ҷилдҳои 6-9 таърихи хилофати Умавиён ва ҳодисоти замони онҳо, ки дар олам рух додаанд ва дар ҷилдҳои 10-13, ки охири китоб аст, таърих ва ҳодисоти замони хилофати Аббосиён ҷой дода шудааст.

Таърихи Табарӣ таассуроте дар миёни муарриҳини исломӣ дошта ва роҷеъ ба таъсири он ба олами Ғарб мебояд гуфт, ки ҳануз дар соли 1879 як идда аз мусташиркини ҳоландӣ бо ҳамкории М.Д. Чойч ба омузиши ин таърихнома шуруъ карда ва дар соли 1901 матни пурраи онро дар даҳ ҷилд ба таъри расонда буданд. Баъдан М. Нелдеке қисмати марбут ба таърихи Эронӣ онро тарҷума кард.¹ Қаблан қисмате аз онро дар соли 1836 (дар ҳудуди 300 сафҳа) Дёбе ном шахсе ба забони фаронсавӣ тарҷума ва дар Париж мунташир сохта буд. Ва боз давоми онро дар солҳои 1867-1874 дар Париж нашр намуданд.² Вале нахустин бор тарҷумаи парокандаи англисии он дар соли 1824 маълум аст.³ Ва баъдан дар қарни бистум мо ба тарҷумаҳо ва таҳқиқотҳои зиёди он ба забонҳои гуногуни олам вомехурем. Дар ин авохир уламои тоҷик, низ пас аз таъхири зиёд ба омузишу таҳқиқи он шуруъ кардаанд.⁴

1 Алиакбари Шихобӣ. Аҳвол ва осори Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. С.48.

2 Ч.А.Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Переработан и дополнен Ю.Э.Брегель. М: Гл.ред.Вост.лит., 1972. Ч.1. С.286.

3 Ҳамон ҷо.

4 Аз ҷумла инҳо: Абуғалии Муҳаммад ибни Муҳаммади Балғамӣ. Таърихи Табарӣ/Бо муқаддима ва танзихоти Муҳаммадҷон Умаров ва Файзулло Бобоев. Тасхрон 1380(2001). Ҷилдҳои 1 ва 2.

✓
Абулқосим Абдуллоҳ ибни Аҳмад ибни Маҳмуд Каъби Балхӣ (ваф.931) – Аз муаррихони маъруфи тоҷик. Аз эҳтимол дур нест, ки аз мардумони Вахшонзамин буда бошад. Муаллифи китобест дар таърихи Хуросон. «Ибни Надим, ки аз ин китоб матолибе нақл карда, гоҳ бо унвони «Фазоили Хуросон» ва гоҳ бо номи «Маҳосини Хуросон» аз он ёд кардааст. Лекин Самъонӣ ва Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ, ки аз ин китоб баҳра гирифтаанд, онро «Мафохири Хуросон» номидаанд. Дар ин китоб шарҳи ҳоли уламо ва удабо ва шуарову ашъори онон, ки аҳёнан ба забони форси буда, гирд омада будааст».¹

Абузайд Аҳмад ибни Саҳли Балхӣ (850-51 – 933-34) – Яке аз донишмандони бузург ва мутафаккири муосир бо Абуалии Чагонӣ ва Ҷайхонии вазири Сомониён. У дар ҷавонӣ ба Бағдод рафта, дар зумраи шогирдони ал-Киндӣ машҳур даромада буд. Дар баробари осори зиёде роҷеъ ба ҷуғрофиё китоби арзишманде таҳти унвони «Сувару-лақолим» дар бист қисмат навишт, ки дар зоти худ дар олами ислом китоби аввал буд. Ба қавли муҳаққиқин «вай дар ҳақиқат нахустин касест, ки монанди юнониҳо ба забони арабӣ дар илми ҷуғрофиё китоб таълиф кардааст».² Агарчи он китоб то ба имруз нарасида, вале аксар матолиби он ба воситаи асарҳои Истаҳрӣ ва Ибни Ҳавқал боқист.³

✓
Абуабдуллоҳ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ ибни Иброҳими Аҳборӣ маъруф ба Ибни Фақеҳи Ҳамадонӣ (869 – 941-42). Ҷуғрофидон ва адибу сайёҳи арабинависи эронӣ. Дар бораи адабиёту таъриху этнография ва ҷуғрофиёи бисёр мамолики олам маълумот додааст. Аҳбори таърихӣ у дар бораи Эронзамин ҳеле мукамал ва дорои эътибори бузурганд. Китоби бузурги «Ал-булдон»-и вай (дар 5 мучаллад) ва «Китобу-л-аҷоиб» ҳеле маъруф буда, пайваста мавриди истифодаи уламои таъриху ҷуғрофиё ва ғайра қарор гирифтааст. Дар хусуси аҳволу осори Ибни Фақеҳ муҳаққиқи эронӣ Парвизи Азқой қовишҳои амиқи илмӣ

1 Муҳаммадризо Ночӣ. Таърих ва тамаддуни исломи дар қаламрави Со-монӣ. Тасҳриқ, 1378. С.540-41.

2 Азизуллоҳи Баст. Қуввати таърихи Эрон аз оғоз то мапрутуният бо зик-ри асоси ва маохизи он. С.108.

3 Ҳамон ҷо.

карда, бисёр арзишҳои илмӣ осори уро баррасӣ намудааст.¹
Китобҳои зерин ба қалами у марбутанд:

- «Зикру-ш-шуарои-л-муҳаддисин ва-л-булағоу минхум ва-л-муфҳимин» (яъне: Таъкираи шоирони ҷадид ва расоғуён ва норасоғуёни онон);

- «Ахбору-л-булдон» - дар аҷоиботи табиӣ, саноеӣ, ҳайвонӣ, иҷтимоӣ ва махсусан оташқадаҳо ва эҳтироми оташ дар миёни миллатҳо ва ғ.;

- «Ахбору-л-булдон» дар панҷ ҷилд, ки аз қисматҳои расидаи он «Мухтасару-л-булдон» сохтаанд, ки акнун бисёр маъруф аст. Ҳодисоти таърихӣ ин китоб аз қадимулайём то давраи кушта шудани Амр ибни Лайси Саффорӣ (соли 900) муайян аст ва муҳимтарин ахбори таърихро шомил аст. Ба қавли Парвизи Азқой ин китоб «ба таври кулӣ як маҷмуаи маорифи ҷуғрофӣ, таърихӣ, адабӣ ва ҷуз инҳо ва тақрибан як таърихи фарҳанги садаи сеवуми ҳиҷрӣ ба шумор меравад».²

Аммо дар миёни уламо ихтилофи назар низ вучуд дорад, ки гуё «Ахбору-л-булдон» асосан аз Ҷайҳонӣ - вазири бузурги Сомониён будааст, чунон ки дар китоби Азизуллоҳи Баёт меҳонем: «Иддае аз муарриҳин муътақиданд, ки китоби «ал-Булдон»-и Ибн ал-Фақеҳ ҳамон китоби «ал-Масолик ва-л-мамолик»-и Ҷайҳонӣ аст, ки Ибн ал-Фақеҳ бо мухтасари тасарруфоте онро ба номи худ карда, чун китоб аз байн рафтааст, китоби Ибни ал-Фақеҳ шуҳрат пайдо карда-аст».³ Албатта, далелҳои ҳам мавҷуданд, ки гуфтаҳои фавқро рад мекунанд ва ҳам бозътиҳодтаранд.⁴

Абуисҳок Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Форисӣ маъруф ба Истаҳрӣ (тав. таҳм. 849 – 957-58). Ҷуғрофидон ва сайёҳи бузурги эронӣ, ки аз мардумони Истаҳри Форс аст. У пас аз мусофиратҳои тулонии худ дар қаламрави ислом бар он шуд, ки натоқи сафари хешро ба риштаи таҳрир кашад ва дар натиҷа ду китоби муҳими ҷуғрофӣ таҳти унвонҳои «Сурату-л-ақолим» ва «Ал-масолику-л-мамолик» (навишташуда дар солҳои 930-933) офарид, ки дар асоси

1 Ҳамон ҷо. С.3-141

2 Ҳамон ҷо. С.36.

3 Азизуллоҳи Баёт. Қулҳои таърихӣ. Эрон аз оғоз то маҷруғият бо зикри асосӣ ва маълумоти он. С.117

4 Парвизи Азқой. Таърихшигориҳои Эрон - Баҳши якум, аз с.27 ба баъд.

онон метавон Истахриро яке аз аввалин поягузорони илми чуғрофиёи исломӣ донист. Зимни маълумоти чуғрофӣ ахбори таърихии пурқимат, билхусус дар боби мардумшиносии кишварҳои исломӣ аз худ ба ёдгӯр гузошт. Маълумоти иктисодии у низ муҳиманд, аз ҷумла дар хусуси осиебҳои бодии Систон, дороиҳои табиӣ ва маснуии манотиқи мухталифи Эронзамин ва ғайра. Аз осори у чуғрофидонон ва муаррихони қадиму ҷадид фаровон истифода карда ва баҳои арзишманд додаанд.

+ **Абуабдуллоҳ Ҳамза ибни Ҳасани Исфаконӣ маъруф ба Ҳамзаи Исфаконӣ (тахм.883 – 960-70).** Муаррихи тавоно, адиб ва забоншиноси арабинависи эронӣ. Дар навиштани таърихномаҳои сарчашмаҳои пешазисломии эрониро васеъ истифода кардааст. Дар бораи мардумони Осие ва қисман Аврупо маълумоти арзишманд дорад. Дар миёни осори маълумаш («Девони Абунувос», «Китобу-л-амсол», «Китобу-т-танбеҳ») таърихномаи у таҳти унвони «Таъриху синӣ мулуки-л-арз ва-л-анбиё» (ё «Китобу-л-умам») маъруф аст. Бо навиштани ҳаводиси таърихӣ, ки дар китоби у фаровон аст, номи муаллифро дар радифи муаррихони бузург ҷой додааст.

+ **Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Закариё ибни Хаттоб ибни Шарик маъруф ба Наршаҳӣ (899 – 959).** Аз Наршаҳи Бухорост. Яке аз аввалин муаррихонест, ки роҷеъ ба таърихи Бухоро бори аввал маълумоти муфассал додааст. Дар тафсили ҳоли аҳволи рӯзгорӣ ӯ маводи таърихӣ мавҷуд нест, ба ҷуз ин хабар, ки зодаи деҳаи Наршаҳ аст; сармуншии дарбори Сомониён буд ва дар баҳори соли 959 дар Бухоро вафот кардааст. Дар хусуси ки-тоби у - «Таърихи Бухоро» ва то ба имруз расидани он маълумот фаровон аст.

«Таърихи Бухоро», ки бо номҳои «Таърихи Наршаҳӣ», «Таърихи Наршаҳии ҷадид», «Ахбори Бухоро» ва ё «Таҳқиқи вилояти Бухоро» низ маълум аст, дар соли 943-44 бо забони арабӣ таълиф шудааст. Воқеоти таърихӣ он дар нусхаи асл то соли 943 аст. Эҳтимоли аст, ки муаллиф ин китобро бо фармони Нуҳ ибни Наср (942-953) навиштааст. То ба имруз нусхаи аслии он номаълум ва хушбахтона тарҷумаи форсии он дар шакли хеле мухтасар то имрӯз боқист. Ин тарҷумаро дар соли 1128 Абӯнаسر Аҳмад ибни

Муҳаммад ибни Наср ал-Кубовӣ анҷом дода буд. Кубовӣ сабаби мухтасар тарҷума кардани китобро чунин баён медорад, ки чун баъзе ахбори он дилгиру беҳуда менамуданд, ба иҷмол тарҷума шуд ва дар айни ҳол хабар медиҳад, ки аз сарчашмаҳои дигар маълумоти изофиро ба он ворид сохтааст. Баъдан дар соли 1178-79 Муҳаммад ибни Умар тарҷумани мухтасари Кубовиро боз ҳам мухтасартар намуда, онро ба номи Абдулазиз ибни Муфтин Бухоро таълиф кард. Бино бар гуфти Азизуллоҳи Баёғ баъд аз китоби хулосашудаи Ибни Муфтин Бухоро «шахси дигаре дар китоб даст бурдааст ва ҳаводиси замонро то ғалабаи мугул ва тасарруфи Бухоро тавассути Чингизхон бар он изофа кардааст, ки ба ҳамин шакл ба замонро расидааст».¹ «Таърихи Бухоро»-е, ки имруз мо дар ихтиёр дорем, хулосашудаи чандинқаратаи он аст.

Воқеоте, ки дар «Таърихи Бухоро»-и зикр шудаанд, асосан замони падидаи омадани ислом ва мунташир шудани он динро то ба аҳди Сомониён дар бар мегирад. Асари мазкур асосан ба таърихи шахр ва навоҳии Бухоро дахл карда, дар он натавонанд таърихи маҳалло, балки ҳатто таърихи қасрҳои бозорҳо ва баъзе аз мансабҳои мансабдорон низ омадааст. Махсусан, паҳн шудани ислом ва ҷиғунагии қабул кардани он аз тарафи бухориён ва амсоли ин муфассал навишта шудааст, ки ҳодисоти мазкур бори аввал танҳо тавассути ҳамин таърихнома маълум шудаанд.

Наршаҳӣ аввалин муаррих аст, ки роҷеъ ба таърихи хонадони Сомонӣ, аслу насаб, ибтидои ба тахт омадани намояндаи ин хонадон ва ҳудуди давлаташон, инчунин ҳукмронии ҳар яке аз умарои Сомониро дар алоҳидагӣ хабар додааст. Дар китоби Наршаҳӣ таърифоти тавсифоти марсуми қурунивустрой дар хусуси ҳукмронии Сомонӣ мавҷуд нест, ки чунин шакли ниғориши таърих қобили қабул ва писандидан муарриҳину муҳаққиқин гардидааст.

Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ (ваф. марти 974). Муаррих, сиёсатмадор ва вазир Абдулмалик ибни Нухи Сомонӣ (954 - 961) ва Мансур ибни Нух (961 -

¹ Азизуллоҳи Баёғ. Куллияти таърихи Эрон аз оғоз то манҷурият бо зикри асосӣ ва маълумоти он. С.124.

976) буд. Писари Абулфазли Балъамӣ - вазири маъруфи Сомониён, яке аз хомиёни Рудакист. У «Таърихи Табарӣ»-ро тарҷумаи мухтасар кард ва иловаҳои бар он навишт, ки бештар ба таърихи миллии эронӣ дахл дошт, дар натиҷа китобе дигар падида овард, то ҷое, ки иддае аз муаррихину муҳаққиқин онро «Таърихи Балъамӣ» низ гуфтаанд. Балъамӣ низ мисли Табарӣ дар исботи як ҳодиса ривоятҳои гуногунро оварда ва маъқули онро дар аввал навиштааст, вале дар бисёр маворид аз миёни ахбори пайдарпай як мавзӯи бозғимодгари онро интихоб карда, аз дигарҳояш сарфи назар кардааст. Қисмати бештаре аз иловаҳои асноди таърихӣ Балъамӣ аз арзишҳои баланди илмӣ бархурдоранд. Ба қавли донишмандони тоҷик – мураттибони «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ М.Умаров ва Ф.Бобоев «Балъамӣ аввалин донишманди таърихшинос буд, ки тамоми матолиб ва маълумоти таърихномаи Табариро ба таҳлилу таҷқиқи илмӣ кашида, дар асоси он ва маълумоти сарчашмаҳои дигар ба забони дарӣ асари тозае офарид. Ва аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки Балъамӣ муаллиф аст,¹ зеро маълумоти муфассал дар достони Баҳроми Чубин ва фаслҳои марбут ба футуҳи кишвари Эрон берун аз ахбори арабӣ ва берун аз ин китоби таърих аст».²

Абуабдуллоҳ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Яъқуб маъруф ба Ибни Мискавейҳ ё Мусқуя (932 – 1030). Аз олимони маъруф, махсусан дар таъриху фалсафа аст. Дар санъати бадеӣ ва шеър гуфтан низ устодаш донистаанд. Дар ҷамъи кимӣ, махсусан дар ғудозиш ва табдили фулузот машҳур будааст. Дар навиштани таърих натанҳо устодаи комил аст, балки равиши таърихшиносии у аз кулли муаррихони замонаш фарқ мекунад. У натанҳо аз воқеоти таърихӣ ҳарф мезанад, балки дар бораи онҳо андеша меронад, ки чунин тарзи таърих навиштан бо чунон ҷиддиат дар асрҳои миёна кам ба мушоҳада мерасад.

Осори бозмонда аз у: «Таҷорибу-л-умам ва авоқибу-л-химама» (дар таърих), «Таҳзибу-л-ахлоқ», «Татҳиру-л-аъроқ»

1 Чунин таъкид дар китоби Азизуллоҳи Баст. Куллияти таърихи Эрон аз оғоз то мапӯртӣ бо зикри аспод ва маҳзи он. С.127 низ мусаббат аст.

2 Абуъали Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Тсх-рон. 1380 (2001). ҷ.1. С.VIII.

(дар дину фалсафа). «Ҳикмату-л-холида» ва г. «Таҷорибу-лумам»-и у аз ҷумлаи шоҳасарҳои таърихии олами ислом аст.

Ҳаким Абулқосим Мансур ибни Ҳасан ибни Исҳоқ Шарафшохи Тусӣ маъруф ба Фирдавсии Тусӣ (934 ё 940 – 1020-25). Аз ҷумлаи ҳамосасароёни бузург аст, ки дарозтарин дostonҳои назмин қахрамонӣ-таърихиро дар олам у офаридааст. Дар аксар кутуби таърихӣ аз у ҳамчун аз саромади муаррихони порсӣшу ёд кардаанд, аз ҷумла дар китоби Мирхонд «Равзату-с-сафо». Бо «Шоҳнома»-и худ хуввиатп аз байнафгаи эронӣёро пас аз футухоти араб дубора зинда кард. Агарчи қабл аз Фирдавсӣ таърихномаҳои зиёде дар хусуси эронӣён таълиф шуда буд, вале боз ҳам ин шоҳкориин Фирдавсиро мақому манзалати хоссае дорад.

Сарчашмаи муҳимтарини таърихӣи «Шоҳнома» китоби «Худойномак» аст. Бештари маълумоти таърихӣи Фирдавсӣ асосан дар бораи чор хонадони маъруфи қадимии эронист. Агар дар хусуси Пешдодиёну Каёиён далоили таърихӣи уро бар мабнои асотир бидонем, пас дар мавриди Ашкониёну Сосониён наметавон чунин қазоват кард. Ахбори таърихӣи Фирдавсӣ пас аз Искандар дар замони Ашкониёну Сосониён аз ҷиҳати ба интиҳо марҳала ба марҳала қавитар ва ба ҳақиқати таърихӣ бештар наздик мегардад. Махсусан ахбори таърихӣи у роҷеъ давраи арафа ва огози ислом дар Эронзамин хеле боарзиш аст.

Абунасир Муҳаммад ибни Абдулҷаббори Утбӣ (тахм. 961 – 1035-39). Муаррих ва нависандаи маъруфи дарборҳои Сомониёну Ғазнавиён буд. У дар ҷавонӣ аз зодгоҳаш Рай ба Хуросон назди тағояш - Абунасири Утбӣ, ки мансаби бузурги давлатӣ дошт, омад ва вазифаи котибиоро бар уҳда гирифта ва баъдан дар замони Ғазнавиён то мансаби соҳиббаридӣ расид. Дар замони ҳукмронии Масъуди Ғазнавӣ аз дунё гузашт.

Таърихномаи у маъруф ба «Таърихи Яминӣ» то ба имруз пурра расидааст, ки онро муаллиф ба номи Яминуддавла Маҳмуди Ғазнавӣ бахшидааст. Китоб ба забони арабист. Онро баъд аз дусад сол Абушараф Носеҳ ибни Зафар ибни Саъд ал-Муншии Ҷарбозаконӣ (ё Гулпоягонӣ) ба форсӣ тарҷума намуда, дар он бобе бо номи «Хотима» афзудааст, ки воқеоти то соли 1207-ро дар бар мегирад.

«Таърихи Яминӣ» аз ҷумлаи пурарзиштарин сарчашмаҳои таърихист, ки он таърихи зуҳури давлати Ғазнавиёнро дар бар мегирад, ба ибораи дигар тамоми воқеоти китоб дар давраи зиндагии ҳуди муаллиф сурат гирифтаанд, ки ин арзиши илмии онро хеле баланд мебарад. Оид ба таърихи авохири давлати Сомониён аз ин беҳтар асареро дучор омадан нашоёд, зеро муаллиф давраи сукути оли Сомонро ба ҷашми сар мушоҳада кардааст. Дар китоб инчунин бо маълумоти муҳимми дасти аввал роҷеъ ба давлатҳои дигари муосири муаллиф аз қабили Ғуриҳо, оли Зиёр, Дайламиён, Симчуриён, Фаригуниён, Хоразмшоҳиён, аккоми афғонӣ ва роҷеъ ба баъзе масоили иҷтимоӣ мазҳабӣ дучор шудан мумкин аст. Аммо дар ахбори давлати Ғазнавӣ муболиғаҳо карда, ки сабаби он маълум аст. Китоби мазкур барои бисёр муаррихони бузурги баъдӣ манбаи муҳим ва серистифода будааст ва ҳамчунин бар он шарҳҳои зиёде навиштаанд.

Абумансур Ҳусайн ибни Муҳаммади Марганӣ маъруф ба Саолибӣ. Аз ҷумлаи муаррихони маъруфи арабинависи тоҷик ва аз муосирони Наср ибни Сабуктегин - бародари султон Маҳмуд аст, ки дар бештаре аз улуми адабӣ ва луғату таърих устод будааст. Китоби «Ғурау ахбори мулуки-л-фурс»-ро, ки ба Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммад Саолибии Нишопурӣ нисбат медиҳанд, асосан моли ин Саолибист.¹ Ин таърихнома ҳаводиси оламро аз замони «пайдоиш» то аҳди Ғазнавиён дар бар мегирад ва он дар миёни солҳои 1017-1022 таълиф шудааст. Дар ин таърихнома диққати бештар ба ахбори таърихии миллии эронӣ дода шуда ва кӯшишҳои интиқодӣ ба ҳаводиси таърихӣ низ ба мушоҳада мерасанд.

Абусаид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд Гардезии Ғазнавӣ (асри XI). Дар хусуси рузгори ин муаррихи тавоноӣ тоҷик хабаре ҷуз ин нест, ки бо Байҳақии муаррих ва Абурайҳони Берунӣ муосир буд ва китобаш «Зайну-л-ахбор»-ро дар аҳди султони Ғазнин, Зайнулмилла Абдурашид ибни Маҳмуди Ғазнавӣ (1049 - 1053) ба забони форсӣ навиштааст. Эҳтимоли ғолиб он аст, ки дар Ғазна

¹ Азизуллоҳи Баёғ. Куллияти таърихи Эрон... С.178.

мезист ва китобанро низ дар ҳамон ҷо, дар ҳудуди солҳон 1050 – 1052 навиштааст.

«Зайну-л-ахбор»-ро муаллиф ба номи султон Зайнулмилла Абдуррашид иншо кардааст ва «зайн» бад-ин сабаб аст. Манобеъи истифодашудаи китоб хеле ғуногун аст ва дар ин боб ахамияти бештар касб кардааст, аз ҷумла осори Чайхонӣ, ки акнун аз миён рафтааст, тавассути кори Гардезӣ ахбори арзишманде аз он боқӣ мондааст.¹ Китоб ба шакли таърихи умумичаҳонӣ иншо гардида, дар бораи подшоҳони пеш аз исломии Эронзамин, пайгамбари ислом, хулафои рошидин, таърихи муфассали Хуросон то соли 1041, ҷадвалҳои солшуморӣ, индҳои мусулмонон, зардуштиён, яҳудиён ва исавиён, инчунин роҷеъ ба туркҳои ҳиндуён маълумоти арзишманд медиҳад. Онд ба таърихи Сомониён баъд аз «Таърихи Наршахӣ» дуҷумин сарчашмаи нодиру пурарзиш ба шумор меравад.

Пораҳое аз китоби мазкур борҳо бо забонҳои мухталифи олам тарҷумаву нашр шудаанд. Матни комили онро донишманди афғон Абдулҳай Ҳабибӣ дар соли 1347 хичрӣи шамсӣ ба таъб расонида буд.²

Ҳоча Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ (995 – 1077). У соли 995 дар деҳаи Ҳорисободӣ Байҳақ таваллуд ёфтааст. Ин деҳа алҳол дар даҳ-дувоздаҳ километрии Сабзор аст ва зиёда аз яксаду панҷоҳ хонавода дар он ҷо маскунанд. Аз навиштаҳои ҳадаш маълум мегардад, ки аввал дар Сабзор ва баъдан дар Нишопур таҳсили илм намуда, сипас дар синни 27 солагиаш ба хидмати девони рисолати султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ба риёсати Бунасири Мушкон даромадааст. Бунасири вазири султон Маҳмуд буд. Байҳақӣ оид ба у менависад: «маро азиз дошт ва нуздаҳ сол дар пеши у будам, азизтар аз фарзандони вай ва навохтҳои дидам ва ному молу ҷоҳ... ёфтам». У солҳои зиёд дар девони рисолати Ғазнавиён хидмат мекард, то дар замони Зайнулмилла Абдуррашиди Ғазнавӣ (1049 - 1052) ба мансаби раиси девони рисолат расид. «Баъд аз муддати кӯтоҳе аз мақоми худ азл шуда ва амволаш мусодара ва ба зиндон

¹ Ҷалолуддини Сиддиқӣ. Манобеъи ва маҷмаи таърихӣ. С. 75.

² Ниг.: Абулфазл Абдулҳай ибни аз-Заҳҳок номи Маҳмуди Ғардезӣ. Зайну-л-ахбор. Техрон, 1347х.ш.

афтод. Пас аз кушта шудани Абдурашид муддате низ дар зиндон буд».¹ Пас аз озод шудан дигар ба хидмати давлати нарафт ва то охири умр ба навиштани асарҳои машғул буд. У дар тобистони соли 1077 аз дунё гузашт.

Аз навиштаҳои муаллифи «Таърихи Байҳақ» - Абулхасани Байҳақӣ бармеояд, ки Абулфазли Байҳақӣ китоби дарсие барои амалдорони давлати таҳти унвони «Зинату-л-кутуб» навишта будааст, аммо он аз байн рафтааст, танҳо порчаҳои аз он дар «Таърихи Байҳақ» то ба имруз расидаанд. Инчунин китоби дигаре бо номи «Мақомоти Абунаصري Мишкон» таълиф намуда буд, ки мутаассифона аз байн рафтааст, вале пораҳои аз он дар китоби «Осору-л-вузаро»-и Сайфулдини Укайлӣ то ин замон омадаанд.

Китобе, ки Байҳақиро машҳури олам гардонид, асари таърихӣ у – «Таърихи Байҳақӣ» («Таърихи оли Сабуктегин» ва «Ҷомеи таърихи оли Сабуктегин» низ гуфтаанд) мебошад. Асар дар 30 ҷилд таълиф ёфтааст. Маҳдудаи таърихӣ он на бештар аз 60 сол аст, ки асосан замони зиндагии муаллиф ба шумор меравад, яъне воқеоти он аз 23-24 солагии муаллиф оғоз шудааст. Бад-ин сабаб таърихномае падида омадааст, ки аз лиҳози сиҳҳати маълумот камназир аст. Мутаассифона, аз ин сӯй ҷилд танҳо шаш ҷилди он (ҷилдҳои 5 - 10) баъзе пурра ва баъзе парокандаву нопурра, дар алоҳидагӣ ва дар кутуби таърихӣ дигар то ба имруз расидаанд. Ва ин қисматҳои расида асосан замони Масъуди Ғазнавиро (1030 - 1040) дар бар мегиранд, бад-ин сабаб гоҳе онро бо номи «Таърихи Масъудӣ» низ ёд кардаанд.

Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад Берунии Хоразмӣ маъруф ба Абурайҳони Берунӣ (4.09.973 – ҳудуди 1050). Китобҳои таърихӣ вай «Таҳқиқу маоли-л-Ҳинд» ва «Осору-л-боқия» аст. У дар бештаре аз ҷангҳои Маҳмуди Ғазнавӣ дар рикоби ӯ ҳамроҳ буд ва бад-ин восита борҳо ба Ҳинд афтод ва он ҷо муваффақиятҳои илмӣ фаровоне ба даст овард. Дар миёни донишмандон аввалин нафарест, ки хатти санскрит ва таъриху ҷуғрофиё ва ақоиду урфу одот ва афкори мардумони Ҳиндустонро биёмухт ва дар ин замина

¹ Азизуллоҳи Бас. Куллияти таърихи Эрон... С.183-184.

китоби «Таҳқику маоли-л-Ҳинд»-ро таълиф намуд. Аз ин китоб метавон далолеро аз қабиле таъсири мутақобилаи фарҳангии ҳиндувону эронӣни қадим пайдо кард.

Хоча Қивомуддин Сайид Абуалӣ Ҳасан ибни Али ибни Исҳоқи Тусӣ маъруф ба Низомулмулк (4 апрели 1018 – 14 октябри 1092). Дар яке аз деҳаҳои Тус таваллуд ёфт ва баъд-ин сабаб уро Низомулмулки Тусӣ гуфтаанд. Аҷдодаш аслан аз Байҳақ буд. Дар шаҳрҳои Марвӯ Нишопур таҳсиле илм намуда, баъдтар ба хидмати ҳокими Балх - Абуалӣ ибни Шодон ҳамчун дабир ворид шуд, каме дертар ибни Шодон то ба мансаби вазирии Салҷуқӣ расид ва Низомулмулкро бо худ бурд. Аз соли 1038 сар карда Низомулмулк ба хизмати Салҷуқӣ ворид шуд ва дар соли 1063 Алпарслони Салҷуқӣ ба салтанат нишаст ва соли дигар Низомулмулкро вазире мамлакате худ таъйин намуд. Хоча дар ин мансаб то 14 октябри соли 1092, ки соли қатле уст, бимонд. Дар тули вазораташ тавонист, ки бар манфаати халқу мамлакаташ хидматҳои шонстае бикунад. Тавассути кӯшишҳои у забони форсии дарӣ дар давлатҳои туркии минтақа бештар реша давонд ва мунташиру роиҷ гашт. Мақотиби олӣи исломӣ бо номи «Низомия»-хоро асос гузошт, ки дар асрҳои миёна тамоми олами исломро фаро гирифтанд. Сохти давлатдорӣ тоҷикӣ (эронӣ)-и исломро дар давлати Салҷуқӣҳои туркман татбиқ кард. Тавассути у давлати Салҷуқӣ ба яке аз императорҳои бузурги қурунвустони олам табдил ёфт ва бо куштани ӯ шикаставу аз ҳам пошида шуд.

Аз ӯ китобе тахти унвони «Сипёсатнома» (ё «Сияру-л-мулк» ва ё «Панҷох фасли Хоча Низомулмулк») боқӣ монда, ки то ба имруз расидааст. Ба қавли худи Низомулмулк «ин китоб ҳам панд аст ва ҳам масал аст ва ҳам тафсири Қуръон ва ҳам ахбори хазрати Расул (с) ва қисаси анбиё... ва ҳам сирату ҳикмати подшоҳони одил аст. Мегуянд, ки Хоча онро аввал дар 39 боб навишт ва баъдан ё худи ӯ ва ё дигаре бар он 11 боби дигар афзуд.

Баъзе аз ахбори таърихи бори аввал дар ин асар дарёфтани мумкин аст, аз қабиле шуриши бузурги қарматӣи Гур дар замони Сомонӣ ва махсусан маълум мегардад, ки вилояти Гурӯ Фарҷистон, дар ҳайати давлати

Сомониён будаанд. Китоби мазкур то ба имруз бо забонҳои гуногун нашр шуда аст.

Шарафуддин Анушервон ибни Холид ибни Муҳаммад Финии Кошонӣ машҳур ба Анушервон. Солҳои рузгори уро мутобиқ ба 1066 - 1138-39 донистаанд. У аз ҷумлаи муаррихони бузург ва шоирони дузабона (зулисонайн) буда, вазифаи вазирии Маҳмуди Салҷуқӣ (1127), халифа ал-Мустаршид (1131-1134) ва султон Масъуд ибни Муҳаммадро (1134-1136) низ бар уҳда доштааст. Таърихномае аз у бо номи «Футуру замони-с-судур ва судуру замони-л-футур» (ва баъзеҳо «Нафсату-л-масдур ва футуру замони-с-судур ва судуру замони-л-футур» гуфтаанд) маълум аст, ки баъдан онро Умоди Котиб таҳти унвони «Нусрату-л-фитрат ва усрату-л-фитрат» (ва низ «Зубдату-н-нусра ва нухбату-л-усра» низ гуфтаанд) ба арабӣ тарҷума кард. Он китобест аз ёддоштҳои худи муаллиф, ки ҳодисоти замони ҳукмронии султон Маликшоҳ (1072 - 1092) то замони марги Тугрил ибни Муҳаммадро (1134) дар бар мегирад. Арзиши илмӣ-таърихии ин асар хеле баланд аст.

Абуҳафс Умар ибни Муҳаммад Насафии Самарқандӣ (ваф.1142-43). Фақеҳ, муфассир ва муҳаддиси машҳур, ки зиёда аз сад рисола дар мубоҳисоти фикҳ дорад ва яке аз муаррихону ҷуғрофидонони машҳури тоҷик аст. То ҷое, ки маълум аст, у аввалин нафарест, ки таърихи шаҳри Самарқанд ва навоҳии онро муфассал аз аҳди қадим, то замони зисти худ навиштааст. Китобаш таҳти унвони «Қандия» («Ал-қанд» ё «Китобу-л-қанд фӣ таърихи Самарқанд») маъруф аст. Онро ба забони арабӣ навишта буд, то баъдан яке аз шогирдонаш порсияш кард. Дар қатори ахбори муҳими ин китоб метавон маълумотҳои роҷеъ ба тарзи обёрӣ ва сохтмони гуногуни ин соҳа дар он рузгор, дарёфт намуд. Ба воситаи ин китоб метавон ба намунаи шаҳрдории тоҷикӣ дар қуруни вусто аз наздик шинос шуд.

Начмуддин Абубакр Муҳаммад ибни Али ибни Сулаймон ибни Муҳаммади Ровандӣ (тав.1155-59). Муаррих ва нависандаи машҳури аҳди Салҷуқӣени Ироқ аст. У таваллудшудаи Рованди Кошон ва аз хонадони аҳли савод буд ва бад-ин восита таълиму тарбияти хуб гирифта буд. Ба сифати қонуншинос ва расоми моҳир ба дарбори охириин султони Салҷуқӣен Тугрилбек (1175 - 1194) кашида шуд. Пас

аз барафтодани салтанати Салчукиён дар соли 1202 ба навиштани асари таърихӣ худ «Роҳату-с-судур» шуруъ намуд ва онро ба султони Салчукиёни Осиён Хурд - Ғиёсуддин Кайхусрав бахшид, ки дар он овон (1206-07) Анатолиро ишғол карда буд ва худи муаллиф ба Куния рафта, асарашро ба у тақдим намуд. «Роҳату-судур» китобест дар таърихи Салчукиён аз ибтидои қори онҳо то соли 1199. Аҳаммияти бештари асари мазкур дар воқеоти даҳ-солаҳои охири китоб аст, ки муаллиф ба ҷаҳми сар онҳоро мушоҳада кардааст.

+ **Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъруф ба Абулҳасани Байҳақӣ ё Ибни Фундук (1099 – 1169 ва ё 1106 – 1174).** Муаррих, мунаҷҷим, риёзидон, табиб ва шоири маъруфи дарбори султон Санҷар буд. Дар миёни 74 асари маълуми у китобҳои «Таърихи Байҳақ» ва «Машорибу-т-таҷориб фӣ тавориҳи»-ро аз ҷумлаи кутуби дар ҷанни таърих нигоштаи у доништаанд. У дар ин асарҳояш бештар ба он масоиле диққат додааст, ки аз ҳаводиси барҷаста ва диққатангези таърихиянд. Китобҳои дигари у аз қабилӣ «Татимаи савону-л-ҳикма», «Ҷавомеъу-л-аҳком», «Шоҳу-д-дамия» ва ғ. маъруфанд.

Ибни Балхӣ (асри XI-XII). Муаллифи китобҳои «Форснома» (1117) ва «Китоби аҳбор». Ҷуғрофидон ва муаррихи маъруф. Маълумоти ҷуғрофии у роҷеъ ба таърихи ҷуғрофиён Эронзамин, махсусан Эрони ғарбӣ ҳеле муҳиманд. Мустаффи дарбори Салчукиён дар Форс буд. Таҳмин кардаанд, ки ба воситаи амалҳои давлати аз Балх ба суи вилояти Форс рафтааст.

+ **Заҳируддини Нишопурӣ (ваф.1186).** Муаррих ва шоир, ки хидмати дарбори Салчукиёнро мекард. Устоди султонони ин хонадон - Масъуд (1133-1152) ва Арслон (1161-1177) буд. Яке аз аввалин муаррихонест, ки ба навиштани таърихи Салчукиён даст зада ва китобе бо номи «Салҷукнома»-ро соли 1177 таълиф намудааст, ки дар таърихи ин хонадон аз бехтарин сарчашмаҳои хаттӣ маҳсуб мешавад. Ин асар барои бисёр муаррихони баъдӣ сарчашмаи бозғитимод будааст. Ҷолибии маълумоти у дар он аст, ки аҳбори давлати Салҷукӣро дар давраи пас аз инқирози имперотурии онон навиштааст. Дар он хангом муаррихон аз

навиштани ҳақоиқи таърихии он хонадони госиб ибо мекарданд ва ин бебокиро дар «Салҷуқнома»-и мазкур мушоҳада кардан мумкин аст.

Тоҷулислом Абусаид Абдулкарими Самъонӣ (1112–1167 ё 1219). Муаррих ва муҳаддиси маъруф. Аз ҷумлаи он муаррихонест, ки дар ин фанн якчанд асар офаридааст, мисли «Ал-ансоб» (ё «Ансобу-с-Самъонӣ»), «Зайли «Таърихи Бағдод»-и Хатиби Бағдодӣ» ва «Таърихи Марв».

Баҳоуддин Муайиди Бағдодӣ (асри XII). Муаллифи «Ат-тавассул ала-т-тарассул». У зодаи Бағдодаки Хоразм аст. Муншии дарбори Алоуддин Текешӣ Хоразмшоҳ буд. Китоб солҳои 1182-1184 навишта шудааст. Он маҷмуи мактубот ва дигар ҳуҷҷатҳои расмӣ давлатист. Роҷеъ ба таърихи Хоразмшоҳиёну Ғуриён маълумоти ҷолиб дорад. Дорои аҳамияти адабӣ низ ҳаст ва бо забони порсист.

Имодуддин Абулқосим Маҳмуд ибни Аҳмад ал-Форобӣ (ваф.1210) - муаллифи «Мақосиду-л-авлиё фӣ маҳосини-л-анбиё» дар таърихи анбиё ва хулафои рошидин. Китоб ба ҳукмрони Қарохониён Абулмузаффар Иброҳим, ки дар нимаи дуввуми асри XII ва авоили асри XIII дар Самарқанд ё Узғанд ҳукумаг кардааст, бахшида шудааст. Ин муаррих бештар бо асари динӣ-ахлоқии «Холисату-л-ҳақоик» маъруф аст.

Садруддин Ҳасан ибни Муҳаммад Низомии Нишопурӣ (асри XII – XIII) – муаррихи дарбории Ғуриён, махсусан Ғуриёни Ҳинд бо сарварии Қутбуддин Ойбек ва муншии бузурги он хонадон буд. Асари у таърихи фатҳи шаҳрҳои Ҳиндустон ба дасти Ғуриён аст, ки сарчашмаи арзишманд ба ҳисоб меравад. То ба имрӯз таърихи фатҳкориҳои тоҷикон дар Ҳиндустон камтар маълум аст ва метавон ба воситаи таҳқиқи асари таърихии Низомии Нишопурӣ «Тоҷу-л-маосир» ин масъаларо равшан намуд. Ин китоб ҳодисоти таърихии солҳои 1186 - 1218-ро дар бар мегирад.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ (с.1228 ба Синд фирор кард) – Муаллифи «Лубобу-л-албоб». Соли 1228 аз таъқиби мугул ба Синд паноҳ бурд. Асари мазкурро бо номи вазири султони Дехлӣ Носируддини Қабоча - Ҳусайн ибни Шарафулмулк навишт. Он иборат аз ду ҷилд аст: ҷилди аввал роҷеъ ба саргузашти олимону вазирон, ҷилди дуюм

дар боран шоирони порсигу аз ибтидо то замони у. Оид ба шарҳи ҳоли шоирони порсигу қадимтарин тазкираи порсисӣ, ки то ба имруз расидааст. Дар китоби дигараш «Чавомеъу-л-хикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт» рӯйдодҳои зиёди таърихӣ якҷо бо сабти хикоёт фароҳам омадаанд.

Муборакшоҳ Шарифмуҳаммад ибни Мансур ибни Саид ибни Абулфараҷ ибни Чалил маъруф ба Фаҳруддин Муборакшоҳи Ғурӣ (ваф. қабл аз 1235). Аз нависандагони бузурги замони Ғуриён аст. Дабири маъруфи салотини Ғурӣ ва ҷонишини онон дар Ҳиндустон ва спесатмадори моҳир буд. Ба қавли Сиддиқӣ у «насабномаи салотини Ғурро ба баҳри мутақориб ба назм дароварда ва насаби мулуки Ғурро аз султон Муиззуддин ва Ғиёсуддин падар ба падар то Заҳхоки Тозӣ зикр кардааст. Насабномаи салотини Ғурро ба номи султон Алоуддини Чаҳонсуз оғоз карда ва то ҳангоми салтанати султон Ғиёсуддин ба исми вай ба итмом расонидааст». ¹ Осори вай дар илми ҳарб хидмати бузург кардаанд. Китобҳои маъруфи вай: «Баҳру-л-ансоб», «Одобу-л-мулук ва кифою-л-мулук» ва «Одобу-л-ҳарб ва ш-шучоа» дар мённи муарриҳину муҳаққиқин маъруфанд.

МАЪҲАЗҲОИ АСРИ XIII

Азуддин Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад (1160-1234) маъруф ба Ибни Асир. Яке аз бузургтарин олими араб буда дар соҳаи таърих асарҳои беҳамто офаридааст. У муаллифи асарҳои «Ал-комил фи-л-таърих», «Таърихи Атобакия», «Асаду-л-ғоба» ва ғ. буда китоби «ал-Ансоб»-и Самъониро мухтасар карда «Ал-лубоб» ном ниҳодааст. «Ал-комил фи-л-таърих» аз 12 ҷилд иборат аст. Таърихи мамолики исломиро аз давраи қадим то охири соли 1231 дар бар мегирад. Дар таълифи бобҳои аввал осори Балозурӣ, Табарӣ ва дигар муарриҳон истифода шудааст. Дар бобҳои охир доир ба вазъияти сиёсии Осиёи Миёна дар давраи истилои муғул маълумоти муҳим аст.

Шихобуддин Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Муншини Хурандизӣ маъруф ба Зайдин Насавӣ ё Шихобуддини Насавӣ (ваф. тахм. 1249). Аз муарриҳон, адибон

¹ Чаълоуддини Сиддиқӣ. Маъноб ва маъони таърихӣ. С.93.

ва нависандагони маъруф ва муншии бузурги дарбори Хоразмшоҳиён. Устоди тасвири сухан дар назму насри порсӣ ва арабӣ. Таърихномаи у «Сирати Чалолуддини Менкубарнӣ» (бо забони арабӣ) сарчашмаи муҳиммест дар маърифати ҳаводиси авохири ҳукумати Хоразмшоҳиён, ҳучуми муғул ва муборизаҳои қаҳрамононаи Чалолуддини Хоразмшоҳ ва мардумони Эронзамин алайҳи муғулон. Бисёре аз ахбори замони муғул аст. ки бори аввал ва танҳо дар ин китобанд. Аҳамияти бештари асарӣ мазкур дар он аст. ки муаллиф аз шохидон ва ширкаткунандагони ҳаводиси таърихӣ ин китоб аст. «Нафсату-л-масдур»-и у, ки бо забони форсӣ, низ аз китобҳои муътабар доништа шудааст.

† **Абумар Минҳочуддин Усмон ибни Сирочуддин Мухаммади Ҷузҷонӣ маъруф ба Қозӣ Минҳочи Сироч (1193 – пас аз 1259).** Муаррих, нависандаи бузург, шоир ва қозии давлати Ғуриёни Ҳинд. Падараш қозии кулли сипоҳи Ғуриён дар Ҳиндустон буд ва баъдтар қозиюлқузоти Ғуриёни Бомиён таъйин шуд. Сайфӣ хангоми ҳучуми муғул бевосита бо онҳо ру ба ру шуда ва ҳам дар муҳорибаҳо иштирок кардааст. Давраи ҳаёти у то солҳои 60-уми асри XIII маълум аст.

«Табақоти Носирӣ»-ро Ҷузҷонӣ дар солҳои 1257-1260 ба номи султони Дехлӣ Носируддини Маҳмудшоҳ, ки аз ҷумлаи гуломзодагони султон Муиззуддини Ғурӣ буд, навиштааст. Китоб дар шакли таърихӣ умумичаҳонӣ ва бад-ин зайл аст: таърихӣ пайғамбарон, чаҳор халифаи аввал, сулолаи Уммавиён, хонадони Аббосиён, шохони қадими Форс, шохони Яман, сулолаҳои Тоҳирӣ, Саффорӣ, Сомониён, Дайламиён, Ғазнавиён, Салҷуқӣ, Санҷарӣ, шохони Нимрузу Систон, ҳукмронони Курт, Хоразмшоҳиён, Ғуриён, султонҳои Дехлӣ ва ниҳоят ҳучуми муғул. Ҳамаи ин дар 23 табақа (боб) гирд оварда шудааст. Қисми зиёди китобро таърихӣ Ғуриён ва ҳучуми муғул дар бар мегирад. Китоби мазкур инчунин дар омӯхтани таърихӣ аввалин давлатҳои исломӣ Ҳиндустон сарчашмаи бебаҳост, зеро аз соли 1226 то охири умр муаллиф, ки худ дар қорҳои баланди қонунгузорӣ ва қозигӣ ин давлату ҳукуматҳо иштирок дошт ва борҳо ба сифати сафир дар миёни давлатҳои минтақа сайр кардааст, қариб ҳамаро бо ҷашми сар мушоҳада намуда ва ҳам батафсил аз онҳо навиштааст.

Умодуддин Закарӣ ибни Махмуди Қазвинӣ (1203 -08 - 1283). Ҷуғрофидону муаррихи маъруф ва намојандан забардасти адабиети космографист. Дар осори худ, ки иборат аз «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва гаройбу-л-мавҷудот», «Осору-л-билод ва аҳбору-л-ибод» ва ғайра буда, дар баррасии ҳодисоти таърихӣ нақши муҳим дорад. Дар баробари ин, роҷъ ба шоирони зиёди форс-тоҷик маълумоти ҷолиб овардааст.

Ҷамолуддин Абӯлфазл Муҳаммад ибни Умар ибни Халид Қаршӣ (охирин асри XIII-ибгидои асри XIV), ки бо номи Ҷамол ал-Қаршӣ маъруф аст, аз ҷумлаи луғавиён ва муаррихони маъруфи тоҷик ба шумор меравад. У барои ривочи забони порсии дарӣ дар Туркистони шарқӣ заҳамоти зиёде кашидааст. Ваи «Сихоҳу-л-луға»-и Ҷавҳарии Форобиро хулоса ва ба форсӣ тарҷума кард ва «Ас-сироҳу мина-с-сихоҳ» ном ниҳод ва баъдтар ба он иловае бо забони арабӣ ба номи «Мулҳақот ас-Сурах» навишт. Дар «Мулҳақот ас-Сурах» дар бораи Сомониён, Қарохониҳо, Салҷуқиҳо, Хоразмшоҳиён ва истилоии мугул маълумоти боғу фаровоне мавҷуд аст. Муаллиф бисёр ҳодисаҳо овардааст, ки худӣ ӯ ништирокҷии онҳо буд. У инчунин онд ба шаҳрҳои Осиён Миёна ва Туркистони шарқӣ маълумот оварда, мушоҳидаҳои худро қайд менамояд. Дар ин асар инчунин маводи зиёди нураъзиш доир ба ашхоси маъруфи он замон ва вазъи фарҳангии таърихӣ гирд оварда шудааст. Қисми таърихӣю ҷуғрофии асари номбурда аз тарафи муаррих Саидов А. ба забони русӣ тарҷума ва нашр карда шуд.¹

Алоуддин Абӯлмузаффар Атомалик ибни Баҳоуддин Муҳаммад ибни Шамсууддин Муҳаммад ибни Алӣ маъруф ба Атомалики Ҷувайнӣ (1226 - 1283). Падари ӯ Баҳоуддин соҳибдевор буд. Ба ӯ-ин восита буд, ки Алоуддин хануз дар ҷавонӣ ба корҳои левонӣ кашида шуд. Амир Аргуншоҳ - ҳукмрони мугулии Хуросон уро ба дарбори хеш хонд ва ӯро ба мансаби дабири хоси худ таъйин кард. Ба воситаи ин амир Ҷувайнӣ дар солҳои 1243 - 1253 на камтар аз се маротиба ба Қароқурум - пойтахти Мугулистон сафар кард ва бар ҳолу аҳвол ва ҷуғрофиён қабоиلى мугули аз наздик

¹ Джамал ал-Қаршӣ. Муаллифи «Ас-Сурах». Перевод с арабского и примечания Саидова Абдукаяхора. Душанбе, 2006.

шинос шуд ва китоберо бо номи «Таърихи Чаҳонкушой» иборат аз се чилд таълиф намуд. Муаррихон хангоми таҳқиқу баррасии таърихи мугулони чингизӣ ахбори таърихии уро ҳамеша дар ҷойи аввал мегузоранд. Ин китоб дар муддати 7-8 сол (солҳои 1253-1260) навишта шудааст.

Аҳмади Табрезӣ (XIII-XIV). Муаллифи достони таърихии «Шоҳаншоҳнома» дар таърихи Чингизхон ва авлоди ӯ то соли 1337-38 мебошад. Китоби мазкур бо фармони султон Абусаиди элхонӣ дар муддати 8 сол навишта шудааст.

Камолуддин Абдурразок Аҳмади Бағдодӣ, маъруф ба Ибни ал-Футӣ (1244-45-1361-62). Муаллифи «Китобу-л-хаводиси-л-ҷомеъа ва-т-таҷорибу-н-нофеъа фӣ-л-миату-с-собеъа». Аз мардумони Марворуди Хуросон аст, ки ба Бағдод, ба дарбори Аббосиён ва баъдан Элхониён афтода буд ва он ҷо мезисту кор мекард. Ин китоб яке аз асарҳои сершумори уст. Асари мазкур доир ба таърихи хаводиси асри XIII маълумот медиҳад. Воқеоти бисту панҷ соли аввали ин аср аз миён рафтааст ва он қисмате, ки то ба имруз расидааст, аз шарҳи ҳодисоти соли 1228 шуруъ мешавад. Аҳамияти китоби мазкур бештар дар он аст, ки роҷеъ ба ҳаёти иҷтимоии ҷомеаи он замон аз мансабҳо то қонуну гузоришҳо дар давлатҳои Аббосию Элхонӣ, ҳаёти масеҳиёну яҳудиён, дар бо-раи донишмандон ва амсоли ин иттилоъ медиҳад, ки назари он дар манобеи дигар камтар ба назар мерасанд.

Ҳоча Рашидуддин Фазлulloҳи Ҳамадонӣ (тахм. 1247 – 1318). Аз муаррихони бузурги форс-тоҷик аст. Давраи ҷавонии ӯ дар Ҳамадон сипарӣ шуд ва чун дар илми тибб шуҳрат ёфт, ҳамчун табиби дарборӣ ба хидмати Элхонон даъват шуд ва баъдтар то мансаби вазирӣ расид. Даре нагузашта, дар баробари табибу адиб ва муаррихи тавоно буданаш, ҳамчун арбоби барҷастаи сиёсӣ шуҳрат касб намуд. Вазири бузурги Элхониёни Эрон шуд. Соҳти давлатдорӣи Элхониёнро ба воситаи тадобири иқтисодӣ устувор гардонид, вале дар ниҳояти умр бо фармони Элхонҳо ҳамроҳи писараш ба қатл расонида шуд.

Таърихномаи ӯ – «Ҷомеъу-т-таворих» аввалин таърихи бузурги умумиҷаҳонӣ аст, ки баъд аз он дар олами ислом чунин шакли таърихнависӣ ҷорӣ шуд. Ӯ дар навиштани

асарҳои таърихияш аз тамоми сарчашмаҳои маълуми замон, ки роҷеъ ба ҳар давлату ҳар мардум буданд, гирд овард ва як идда уламои таърихро аз Ҳиндустон, Хитой ва Аврупо ба маркази давлати Элхонӣ даъват кард, то ҳар кадом дар навиштани таърихи халқову мамлакатҳои худ ба ӯ кумак карданд. Дар натиҷа дар асоси онҳо таърихномаи бузурги худро бар чаҳор ҷилд тартиб дод. Ӯ дар таърихнигории умумичаҳонӣ ҷунон пояи устувор гузошт, ки баъд аз ӯ натавонанд муаррихони эронӣ, балки бисёр донишмандони мамлоки дигар низ аз ӯ пайравӣ карданд.

Абулқосим Абдуллоҳ ибни Алӣ ибни Муҳаммад ал - Кошонӣ (ваф. ним. авв. асри XIV) – Дар таърихи умумӣ таърихномаи маъруфе дорад таҳти унвони «Зубдату-т-таворих», ки дар замонҳои ҳукмронии Ӯлҷойту (1304-1316) бо дастури Рашидуддин навиштааст. Китоби дигаре таҳти унвони «Таърихи Ӯлҷойту-султон» низ дорад, ки таърихномаи анъанавист.

Фаҳруддин Абусулаймон Довуд ибни Абилфазл Муҳаммади Банокатӣ (в.1329-30). Муаррих ва маликушуарои дарбори Ҷозонхон буд. Рисолааш бо номи «Равзату улай-л-албоб фӣ таворихи-л-ақобир ва-л-ансоб» маъруф ба «Таърихи Банокатӣ»-ро дар соли 1317 ба итмом расонидааст. Асарҳои мазкур мисли «Ҷомеъу-т-таворих» аст дар шакли фишурдатар ва он дар миёни таърихҳои форсӣ дуҷумин таърихи умумичаҳонӣ дар шакли «Ҷомеъу-т-таворих» аст. Баргари ин таърихнома дар он аст, ки дар он дину оинҳои мардумони гайримусулмон батафсил ва бидуни таассубу бадбиние шарҳу баён ёфтаанд.

Яминуддин Абулҳасан Амир Хусрави Дехлавӣ (1253 – 27.09.1325). Аз ҷумлаи муаррихони варзида аст ва китобҳои таърихӣ «Ҳазоину-л-футуҳ» («Таърихи Алоӣ») ва «Таърихи Дехлӣ» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Дар бозғуии таърихи мардумони Ҳиндустон ва тоҷикони муҳоҷир, ки дар замонҳои мухталиф ба Ҳинд омадаанд, хидматҳои бузург кард. Аҳамияти асарҳои таърихӣ ӯ дар он аст, ки худ шоҳиди воқеоти таърихӣ низ ҳаст. Дар осори таърихӣ ӯ меҳру муҳаббат ба қалли мардумони Ҳиндустон, сарфи назар аз дину урфу одатҳои онҳо, яқсон аст.

«Таърихи Систон». Аз ҷумлаи қадимтарин китобҳои ба забони форси дари навишташуда маҳсуб мешавад. Номи муаллиф ва ҳатто номи китоб то ба ҳол маълум нест. Онро шартан «Таърихи Систон» ном ниҳодаанд.

Арзиши китоб ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хеле бузург аст, махсусан онд ба таърихи Саффорӣён. Аз тамоми таъриххое, ки то ба имруз расидаанд, танҳо дар «Таърихи Систон» аз Саффорӣён ба некӣ ёд карда шуда ва ҳам муфассалтар аз ҳама оварда шудааст.

Муаллифи «Таърихи Систон» як нафар нест. Қисмати асосӣ ва бузурги китоб, ки аз ибтидои олам то ҳодисоти соли 1056-ро дар бар мегирад, ба қалами як нафар навишта шудааст ва бо сабабе нотамом мондааст. Баъдтар ба ин китоб каси дигар иловаҳо карда, ҳодисоти онро бисёр кутох ва мухтасар то соли 1295 мерасонад. Ҳодисоти аз соли 1295 то соли 1324, ки охири китоб аст, боз мисли қисмати аввали китоб равону ботартиб оварда шудааст.

Ҷамолуддин Абулқосим Абдуллоҳ ибни Алӣ ибни Муҳаммади Кошонӣ (асри XIII-XIV). Муаллифи китобҳои таърихии «Зубдату-т-таворих», «Таърихи Улҷойту-султон», «Ароису-л-ҷавоҳир ва нафоису-л-атоиб». Муаррих ва нависандан бузург дар девони вазирони Хоҷа Рашидуддини вазир таълиф мекард. Асарҳои таърихии у роҷеъ ба ҳодисоти замони Элхонҳо маълумоти арзишманд доранд.

Носируддин Умдатулмулк Мунтахабуддини Яздӣ, маъруф ба Носири Муншӣ (солҳои 70-уми асри XIII – баъди 1330). Муаллифи «Самту-л-уло ли-л-ҳазрати-л-улё». У раиси девони расоили Қарохитоиёни Кирмон буд ва замоне дар Мовароуннаҳр низ қору зиндагӣ кардааст. Поёни таълифи китоб ба соли 1316 аст. Дар соли 1330 бори дигар бар он матлабе илова кард, аммо ин иловаҳо арзиши илмие бар он наафзудаанд. Асари мазкур таърихи Кирмон ва махсусан муфассал таърихи ҳукмронии Қарохитоиёни Кирмонро дар бар мегирад, ки қаблан аз баъзе ахбори он иттило надодаанд. Носири Муншӣ инчунин китоби «Татиммаҷ савону-л-ҳикма»-и Абулҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақиро бо номи «Дуррату-л-ахбор ва ламъату-л-анвор» дар соли 1330 ба форсӣ тарҷума кард ва ба он шарҳи ҳоли Шихобуддини Сухравардӣ, Фаҳри Розӣ, Носируддини Тусӣ ва Рашидуддини Фазлуллоҳро илова намуд.

Зиёуддин ибни Рачаби Баранӣ (фавт дар авохири солҳои **50-уми асри XIV**). Муаллифи «Таърихи Фирузшоҳӣ» (ё «Зайли Табақоти Носири»). Дар пирсолӣ вориди хидмати дарбори султонони Дехлӣ шуд ва зиёда аз 17 сол дар он шугл монд. Китоби мазкур таърихи султонҳои Дехлӣ аз соли 1264 то соли 1357 мебошад. Он таърихи замонест, ки уламову фузало ва қисмате аз мардуми тоҷик ба Ҳиндустон рафта, он ҷо ватан ихтиёр карда буданд. Яке аз муҳиммоти китоб он аст, ки қариб ҳама воқеаҳои он дар замони муаллиф ба вуқӯ пайвастанд.

Ҳамдуллоҳ ибни Абубакр ибни Муҳаммад ибни Насри Қазвинӣ маъруф ба Мусгавфӣи Қазвинӣ (1281 – 1349 ё 1364-65) Муаррих ва ҷуғрофидони маъруфи арабнажоди форсиновис. Ӯ аз оилаи муставфӣён (муҳосибони молиёти давлатӣ)-и Қазвин буд. Рашидуддин Фазлулоҳи вазир уро ба зери ҳимояи худ гирифта, то ба мансаби сарвари молиёти Қазвин, Зинҷон ва вилоёти атрофи он баланд бурд. Дар замони вазирӣ писари Рашидуддин - Ғиёсуддин низ дар ин мартаба буд, то ба соли 1336, ки соли қатли Ғиёсуддин аст.

У дар ҷуғрофӣи оламу кайҳон китобе бо номи «Нузҳату-л-қулуб» ва дар таърихи ислом китоби манзуме бо услуби «Шоҳнома» тахти унвони «Зафарнома» таълиф намуд. «Зафарнома» иборат аз 75 000 байт буда, аз се китоб иборат аст: 1. Таърихи ғарб. 2. Таърихи эронӣён. 3. Таърихи муғул то замони ҳуди муаллиф. Таълифоти дигари у асари таърихӣ «Таърихи гузида» аст, ки ба воситаи он муаллиф бештар шуҳрат ёфт.

«Таърихи гузида» таърихи умумичаҳонист, аз ибтидои олам то соли 1330, ки соли навишти китоб аст. Муаллиф онро ба номи вазирӣ Элхонон Ғиёсуддин писари Рашидуддини Фазлуллоҳ (дар пайравии «Ҷомеъу-т-таворих») навиштааст.

Тафовуте, ки «Таърихи гузида» аз дигар таърихҳои қаблӣ дорад, он аст, ки дар он ахбори ҷуғрофӣ нисбатан зиёдтар аст, инчунин роҷеъ ба шахсиятҳои бузурги илмӣ фарҳангӣ маълумоти мушаххас додааст ва муҳимтар аз ҳама таърихи давлати Элхонӣ, махсусан даҳсолаҳои дуҷум ва сеюми асри XIV-и он бори аввал аз тарафи Ҳамдуллоҳи Муставфӣ навишта шудааст. чун у ҳокимияти молиявиро

дар Қазвин бар уҳда дошт, бинобар ин таърихи Қазвин ва ҷуғрофиёи он муфассал зикр шудааст аст.

† **Сайф ибни Муҳаммад ибни Яъқуб маъруф ба Сайфии Ҳиравӣ (1282 – пас аз 1321).** Муаррих ва шоири бузурги дарбори Куртҳои Ҳирот буд. Дар хусуси ҳаёти у маълумот кам аст. Аз он ки у дар Таърихномааш аз Қуръону ҳадис ва шоирону носирони арабизабон фаровон истифода карда ва ҳамчунин намунаҳои бисёри манзумро аз шоирони форс-тоҷик ҷой дода, бармеояд, ки аз улуми шаръӣ ва ҳамчунин забони араб ва адабиёти форси ба хубӣ огоҳ будааст.

Сайфӣ дар 24-солагиаш маснавии бузурги таърихии худро бар вазни «Шоҳнома» таҳти унвони «Сомнома» дар 40 000 мисраъ ба итмом расонд, ки он таърихномаи назмии оли Курт буд ва акнун аз миён рафта, вале теъдоди зиёде аз пораҳои назмии он дар китоби дигари Сайфӣ «Таърихномаи Ҳирот» то ба имруз расидааст.

«Таърихномаи Ҳирот» («Таърихи мулуки Курт») яке аз таърихномаҳои пурарзиш дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аст.

«Таърихномаи Ҳирот»-и у аз ҷиҳати арзиши илмӣ дар зикри воқеоти таърихӣ давлати оли Курт воқеъан ҳам беназиру ягона аст.

МАЪХАЗҲОИ АСРИ XIV- XV

Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайн ибни Абибакри Шабонқораҳӣ (тахм.1298 ё 1280 – пас аз 1342 ё 1337). Муаррих ва шоири тавоно ва муаллифи асарҳои таърихӣ «Маҷмаъу-л-ансоб» аст. Ин рисола дар бораи воқеоти таърихӣ охири асри XIII ва аввали асри XIV ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дорои аҳамият аст. «Маҷмаъу-л-ансоб» соли 1335-36 навишта шуда, ба воситаи Ғиёсуддини вазир (писари Рашидуддин) ба султони Абусаидхони Элхонӣ пешкаш шуд. Чун Абусаидхони Элхонӣ ба баъдан Ғиёсуддин кушта гаштанд, ин китоб дар он ғирудорҳо аз миён рафт. Аммо Шабонқораҳӣ онро бори дигар таълифу барқарораш намуд. Китоб дар шакли таърихӣ умумичахонист. Роҷеъ ба таърихӣ Элхонон, ба хусус замони ҳукмронии Абусаидхон маълумоти пурарзиш дорад. Доир ба Ғазнавиён маводе гирд омадааст, ки дар дигар сарчашмаҳо дида намешавад. Аммо муаллиф аз манбаъи истифодакардааш хабар намедихад, аз ин рӯ, олимон

ба чунин хулоса омадаанд, ки Шабонкораҳӣ аз «Таърихи Байҳақӣ» истифода кардааст ва тавассути он пораҳое аз қисматҳои гумшудаи китоби бузурги Байҳақӣ то ба имруз расидаанд. Фарқияти ин таърихнома аз дигар таърихномаҳои ҳамнавӣ худ дар он аст, ки дар хусуси ҳукуматҳову мамлакатҳои маҳаллии Эронзамин маълумоти муфассал ва номаълумтареро гирд овардааст. Аз ҷумла дар бораи «мулуки атроф»-и ҳамзамони мугулон ахбори дасти аввал дорад. Муаллиф менависад, ки дар хусуси таърихи Луру Язд ва Хурмуз то ин замон китоберо надидааст ва ахбори гирдовардаи у ба воситаи ровиён ва ё мушоҳидоти худ аст.

Гиёсуддин Алӣ (асри XIV). Муаррихи форс-тоҷик ва муаллифи «Рузномаи ғазовоти Ҳиндустон» аст, ки дар бораи ҷангҳои ҳиндустони Темурланг баҳс мекунад. У агарчи ба тақозои замон аз ному кори Темурланг бозҳатиёт менависад, вале дар ҳар сурат ваҳшониятҳои дар Ҳиндустон кардаи Темурлангро бо ҳар восита фош кардааст. Тавассути ин китоб метавон роҷеъ ба вазъияти онрузаи мардумони Ҳинд, дар бораи номҳои тоҷикии ҷуғрофии Ҳиндустон, хонадони Музаффарӣҳо, афғонҳо, калламанорасозӣҳои Темурланг дар Ҳинд, Исфохон ва ғайра маълумотҳои зиёде ба даст овард.

Муинуддин Абулаббос Аҳмад ибни Шайхулислом Шихобуддин Абилҳайр Ҳамза Зарқуби Шерозӣ (асри XIV). Муаррихи донишманд, нависандаи муътабар аст ва муаллифи рисолаи «Умдату-т-таворих» аст. Ин китоби дучилда дар шарҳи салтанати Шоҳ Шайх Абуисҳоки Шерозист. Китоби таърихӣ «Шерознома» асари дигари уст, ки баъдан навишта шудааст ва он ахбори арзишманди таърихро роҷеъ ба Ше-роз, навоҳии атроф ва ҳукуматҳои мухталифи он дар за-монҳои гуногун дар бар мегирад. Сабти ҳаводиси таърихӣ дар ин китоб то ба соли 1343-44 аст.

Мавлоно Муинуддин Алӣ ибни Чалолуддин Муҳаммади Яздӣ маъруф ба Муаллими Яздӣ (ваф.1387). Донишманди маъруф ва ягона муаррихест, ки таърихи охирин давлати асримӣёнагии тоҷикон - оли Музаффарро таҳти унвони «Мавоҳиби илоҳӣ» муфассал навиштааст. Аз соли 1343 сар карда, дар хидмати дарбори Музаффарӣён буда, дар бисере аз лашкаркашиҳои сарварони ин хонадон онҳоро ҳамроҳӣ кард. У навиштани китобро бо ихтиёри худ шуруъ кард, бо фармони

султон Муборизуддин давом дод ва дар аҳди Шох Шуҷоъ ба итмом расонид. Китоб таърихи оли Музаффар аст аз ибтидои таъсис то ҳаводиси соли 1364. Агарчи ин китоб дар таърихи оли Музаффар мукамалгарин ва муҳиммгарин сарчашма аст, бо вучуди ин, аз лиҳози мураккабнависӣ, такроргуӣ, истифодаи бемавриди маъноҳои маҷозӣ ва амсоли ин, дарку фаҳми он барои тамоми форсигуён мушкил аст. Дар асри XV Маҳмуди Кутубӣ (ё Гетӣ) ном донишманде ин китобро барои хонандагони баъдӣ сода кард ва воқеоташро то замони барҳамхурии давлати Музаффариён бар он илова намуд ва то имруз борҳо бо номи «Таърихи оли Музаффар» чоп шудааст.

Авлиёуллоҳи Омули (асри XIV) – муаллифи «Таърихи Руйон» (1362). Дар қисми аввали китоб ҳаводиси таърихӣ то ибтидои асри XIV асосан аз китоби Ибни Исфандёр истифода шуда, вале дар қисмати дуввум ахборе омадааст, ки бори аввал маълум мегарданд, аз ин лиҳоз муарриҳини баъдӣ ва муҳаққиқин онро боэътимоду арзишманд талаққӣ кардаанд.

Алоуддин ал-Қазвинӣ (асри XIV). Муаллифи таърихномаи умумии «Маноҳичу-т-толибин фӣ маъорифи-с-содиқин». Таърихи умумиро аз ибтидо то соли 1375-76, яъне то замони ҳукмронии Шохшӯҷои Музаффарӣ, ки китоб ннз ба вай бахшида шудааст, дарбар мегирад.

Мавлоно Низомуддин Абдулвосеи Шомӣ (ваф. баъди 1409). Муарриҳи дарбори Темурланг буд ва аз лашкаркашиҳо ва ҳаёти сиёсии сарзаминҳои тебен Темурланг ҳамчун шоҳиди воқеӣ батафсил маълумот медиҳад. Ҳангоме ки соли 1392-93 Темурланг шаҳри Бағдодро ишғол намуд, Низомуддин, ки аз соқинони он шаҳр буд, ки назди Темурланг омад ва аз садоқати худ ба он фотех қасам ёд кард. Чун марди донишманд буд, Темурланг ба ӯ дастур дод, то бо забони форсӣ таърихи ҷангҳои футӯҳот ва давлатдорӣ уро бинависад. Ӯ асаре бо номи «Зафарнома» навишт, ки воқеаҳои то охири соли 1404 дарбар гирифта, аввалин таърихномаи муфассали ҳаёти Темурланг ба шумор меравад.

Хоча Тоҷуддини Салмонӣ (ҳаёташ баъд аз соли 1410 номаълум аст). Муаллифи «Таърихи тоҷи Салмонӣ» ё («Зайли «Зафарнома»). Баъд аз оне, ки дар соли 1397 аз Шероз ба Самарқанд назди Темурланг омад, дар дарбори у

ба хидмат ворид шуд, то дар соли 1410 аз Шохрух фармон гирифт, ки таърихи ҳукмронии Темурлангро то ба охир бинависад. Унвони аслии ин асари таърихӣ у, ки муҳаққиқин номи мазкурро шартан ба он гузоштаанд, аниқ маълум нест. Воқеоти он аз охирҳои ҳукмронии Темурланг шуруъ шуда, дар авоили замони Шохрух (то соли 1409) ба итмом мерасад. Қимати асар дар он аст, ки муаллиф шоҳиди воқеот аст ё аз шоҳидони боэътимод шундааст, ҳамчунони дигар ҳуҷҷат-хон расмии давлатиро сабт кардааст. Маълумоти ин китоб, ки як давраи хеле кӯтоҳи таърихро дар бар мегирад, дар таърихномаҳои бузургу боэътимоди баъдӣ айнан кучонда шудааст, ки худӣ ҳамин далели арзишманд будани китоби мазкур аст.

Муинуддини Натанзӣ (асри XIV-XV). Муаррихи машҳур, ки бо «Мунтахабу-т-таърих» ва «Аноними Искандар»-и худ шинохта шуда аст. У зодаи Систон буд ва дар Форс дар дарбори набераи Темурланг, Искандар ибни Умаршайх ба сар мебуд. Ҳар ду асар қариб, ки пурра ба ҳам монанданд; фарқ дар он аст, ки яке ба номи Искандар – ҳокими Форс -бахшида шудааст. Аз сабаби надоштани унвон академик В.В.Бартольд онро «Аноними Искандар» номгузори кардааст, ки имруз бо ин унвон маъруф аст ва соли 1412 таълиф шудааст. Дигаре ба номи ҳокими Ҳирот - Шохрух дар соли 1414 навиштаву бахшида шудааст. Ин ду асар дар баробари маълумоти таърихӣ пешин, инчунин ахбори муҳими таърихиеро роҷеъ ба замони Теуриён дар бар мегирад, ки дар дигар рисолаҳои таърихӣ дида намешаванд. Маълумоти гирдовардаи Натанзӣ то имруз муҳаққиқинро дар ҳайрат гузоштааст, ки у ахбори муфассали таърихро роҷеъ ба вилоёти чанубин Эрони имруза ва Осиёи Миёна аз кучо гирифта бошад. Баъзе аз муҳаққиқини аврупоӣ бар ин назаранд, ки Натанзӣ шояд аз манобеъи туркӣ ба мо номаълум ва ё аз рузномае истифода карда бошад. Аз ин ру, истифодаи маълумоти Натанзӣ барои омӯзиши таърихи ибтидои давраи Теуриён дорои аҳамият мебошад.

Шихобуддин Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ ибни Абдуррашид ал-Бехлодини Хофӣ маъруф ба Хофиси Аbru (1360 – июли 1461). Аз муаррихон ва ҷуғрофинависи маъруфи

форс-точик аст. Маълумоти таърихии у, ки наздик ба замони зиндагияш мебошанд, хеле арзишманданд. Дар суҳбатҳои маҳрамонан Темурланг бисёр ширкат дошт. Осори у: «Зубдату-т-та-ворих», «Зайли «Чомеъу-т-таворих»-и Рашидӣ», «Зайли «Зафарнома»-и Шомӣ», «Чугрофиё», «Маҷмуъу-т-таворихи-с-султония».

Фасехуддин Аҳмад ибни Чалолуддин Маҳмуд маъруф ба Фасеҳи Хофӣ (1375 – пас аз 1441). Муаллифи «Мучмалу-т-таворих», маъруф ба «Мучмали Фасеҳӣ» буда, шоири зулнисонайн аҳди худ аст. Аз соли 1415 то соли 1433 дар хидмати дарбори Шоҳрух ва писараш Бойсунқур буд. Баъд аз соли 1433 миёни у ва занн Шоҳрух - Гавҳаршод ранчишҳое падида омад, ки бад-ин восита Фасеҳ муддате дар ҳабс нигоҳ дошта шуд, то дар соли 1442 мавриди лутфи султон қарор гирифт ва аз банд раҳо қарда шуд. «Мучмали Фасеҳӣ» ағарчи мухтасари таърихи умумист, аммо дар зикри воқеаҳо бо он ҳама мухтасарот хеле ғанист ва санаҳои муҳимми таърихро метавон ба осонӣ дарёфт. Китоб аз ду қисм иборат буда, қисми якум ҳикоёти мухтасар аз зуҳури Одам то таваллуди пайғамбари ислом, қисми дуввум сабти мухтасари воқеоти таърихро сол ба сол, аз соли аввали ҳиҷрӣ то соли 845 ҳиҷрӣ (солҳои 622-1442 ҷисавӣ) дар бар дорад. Муаллиф кушиш қардааст, то бо зикри мухтасар воқеоти ҳар солро бо қутоҳтарин ҷумлаҳое, ки мағлабро фаро гирад, тартиб диҳад ва аммо ҳодисаҳои замони худро муфассалтар баррасӣ намуқдааст.

Шарафуддин Алӣ ибни Зиёуддин Ҳусайн ибни Шарафуддин Алӣ ибни Шамсуддин Рази Яздӣ (ваф. 1452-54). Нависанда, муаррих, шоир ва донишманди маъруфи дарбори Темуриён. Таърихномаи у бузургтарин таърихи футуҳоти Темурланг ва қонишинони баъдии уст. Ӯ дар илми нучум донишманди варзида буд, то ҷое ки Улуғбек дар муоинаҳои қайҳонӣ аз расадхонаи худ, ба Алин Яздӣ эҳтиҷ дошт ва аз дониши вай истифода меқурд. Вай қитобе дорад бо номи «Қунҳу-л-мурод фӣ илми-л-вафқ ва-л-ақад» дар мураббаоти сеҳрӣ ва рақамҳои босаодат. Асарн дигаре дар муаммошиносӣ таҳти унвони «Ҳулали мутарраз» ва ҳам таққирае аз ҳаёт ва эҷодиёти шуарои форсу араб бо номи «Тухфату-л-фақир ва ҳадияту-л-ҳақир», инчунин мақуботи

таълиқоти зиёде ба китобҳои дигар аз вай боқӣ мондаанд. Шухрати бештар у бо «Зафарнома» касб кардааст. Дар миёни дигар таърихномаҳои ба замони Темурланг «Зафарнома»-и Яздӣ бо фаро гирифтани ҳаводиси таърихӣ ва равонии забону услуби худ фарқ мекунад. Дар ибтидо онро ҳукмрони Форс - писари Шохрух, Иброҳим султон бо кӯмаки котибони давлатии худ дар асоси ҳуҷҷатҳои расмии давлатӣ ва шохидони айний, инчунин шахсони қобили эътимод тартиб дод. Баъдан он аз тарафи Алии Яздӣ вероини илмию адабӣ ёфт ва бар он воқеоти зиёде афзуда шуд, аз ҷумла таърихи замони Шохрух ва Иброҳим султон. Воқеоти таърихӣ он то соли 1424-ро дар бар гирифта, ба арзандатарин таърихномаҳои замони худ мубаддал шуд. Бо вучуди ин ки Шарафуддин Алии Яздиро баъзе аз муаррихӣ «муаррихи чоплус»¹ ва «ба қавму миллияти хеш чандон алоқаманд набуда»² номгузори кардаанд, аммо инсофан бояд иқрор шуд, ки у «Зафарнома»-ро бо зеботарин баён ва шевотарин сабк тасниф карда, дар баёни тамоми воқеот хеле моҳирона услуби маҷозии мурсал (чизеро зикр карда чизи дигареро мадди назар доштан)-ро истифода карда, тамоми куштору ғорат ва айшу нуши он саффоки таърих - Темурлангро сабти дафтари рӯзгорон намудааст.

«Ал-фусулу-с-султония фй-л-усули-л-инсония».

Муаллифаш номаълум ва шахсест, ки дар замони ҳукмронии Иброҳим султони Темурӣ (1414-1435) ба сар бурда ва ин асарашро низ ба номи у таълиф намудааст. Муҳаққиқин тахмин кардаанд, ки асари мазкури у шояд дар миёни солҳои 1414-1426 навишта шуда бошад. Он асари бузурги таърихӣ-насабшиносист. Дар вай таърихи насаби бисёр халқҳои олам ва қабилу хонадонҳои бузург аз замонҳои қадим шуруъ шуда, то аҳди зиндагонии муаллиф гирд омада аст. Диққати бештари у ба таърихи алавиёну Темуриён ва ҳукуматҳои муосири худ аз румиён гирифта, то чиниён равона гардидааст, ки барои омузиши таърихи мардумони гуногуни ибтидои асри XV хеле муҳим аст.

1 Хусайн Дистум. Таърихи ҷаҳонкушони Темур, с.152.

2 Мавлоно Шарафуддин Алии Яздӣ. Зафарнома. Ба тасхех ва эҳтимоми Муҳаммади Аббосӣ. Теҳрон, 1336, ҷиъди аввал. муқаддимаи мусаххех, саҳифаи бист.

Шаҳобуддин Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдулло ал-Ханафӣ маъруф ба Ибни Арабшоҳ (1392–1450). Мутаваллиди Димишк, вале аслан эронист ва ба соли 803 х.к./1400-01 мелодӣ ҳангоми ҳучуми Темурланг дар шумори асирон аз Шом ба Самарқанд рафт ва тамоми ҳаводиси то соли 807 х.к./1404-05 руҳдода дар сарзаминҳои ишғолии Темурлангро ба чашми сар дидааст. Муаллифи «Аҷоибу-л-мақдур фӣ навоиби Темурланг» аст. Асари мазкур аз ҷумлаи он таърихномаҳои нодирест, ки дар замони ҳукмронии Темурони аввал навишта шуда, муаллифи он ба қору ғайолиятиҳои ҷангии Темурланг аз нуқтаи назари танқидӣ муносабат кардааст, ки назари ҷунин манобеъи таърихӣ кам аст. Осори Ибни Арабшоҳ дар қутуби баъдӣ бисёр истифода шуда ва муҳаққиқини замони ахир низ бо эътимоду боварӣ навиштаҳои уро бисёр истифода мекунанд.

Сайид Ҷаъфар ибни Муҳаммад, машҳур ба Ҷаъфарӣ (асри XV). Муаррихи маъруфи форс-тоҷик. Аз ҷумлаи хидматгузори ҳокимони Язд буд. Муаллифи «Таърихи кабир», ки машҳур ба «Таърихи Ҷаъфарӣ» мебошад. Китоби мазкур ба шакли таърихи умумӣ аз ибтидои офариниш то соли 1446 аст. Дар миёни солҳои 1447-1452 навишта шуда, иборат аз шаш қисм аст. Қисмати охири он таърихи ҳукмронии Темурланг ва ҷонишинони вай то замони навишта шудани китоб аст. Арзиши бештари илмии он низ дар ҳамин қисмат аст, ки замони зиндагонии муаллиф мебошад. Муаллифи мазкур китоби дигаре низ дар таърихи умумӣ дорад, ки бо номи «Таърихи восит» маъруф аст ва сабти воқеъоташ то соли 1417 аст. У ҳамчунони дигар асаре дорад таҳти унвони «Таърихи Язд», ки таърихи Ядро аз қадим то замони Шохрух дар бар мегирад. Аз ин китоб метавон ба ҳаёти шаҳрии мардуми тоҷик, дар мисоли шаҳри Язд маълумоти амиқтар пайдо кард, зеро муаллиф дар он қариб аз тамоми соҳаҳои зиндагонии шаҳриён ёд кардааст.

Абубақр Техронӣ Исфаҳонӣ (ҳаёташ дар миёни солҳои 1447–1478). Муаллифи «Китоби Диёрбақрия». Аз соли 1452, ки шаҳри Исфаҳонро Ҷаҳоншоҳи Қароқуёнлу ишғол намуд, ӯ ба хидмати дарбори онҳо кашида шуд ва вазифаи муншии девонро нисро мекард. Дар бисёр юришҳои ҷангии Қароқуёнлуён дар самти Хирот, Форс ва ғайра иштирок

дошт. Баъдан уро Узун Ҳасани Оқ-қуйюнлу ба хидмати дарбори худ, бо ҳамон вазифаи муншигиаш гирифт. Соли 1470 бо фармони Узун Ҳасан ба навиштани таърихи сулолаи Оққуйюнлу шуруъ намуд ва онро зери унвони «Китоби Диёрбакрия» ба итмом расонид, ки сабти воқеоташ то соли 1474 аст. Дар баробари таърихи Оққуйюнлу таърихи Қароқуйюнлу ва Темуриён аз баъди марги Шохрух то ба тахт нишастани Ҳусайн Бойқароро низ навишт. Аҳаммияти ин асар дар он аст, ки тамоми воқеоти он дар замони зиндагии муаллиф рух додаанд ва ҳам дар бештари маврид у шоҳиди навиштаҳои худ аст.

Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахтишоҳи Самарқандӣ (ваф.1491). Муаллифи «Тазкирату-ш-шуаро» буда онро сол 1487 навиштааст. Тавассути тазкирани мазкур пддае аз шуарову удабо аз гумномӣ эмин монданд. Шоиронеанд, ки танҳо (ва ё аввалин бор) дар ин китоб аз онҳо ном бурда шудааст. Ин китоб «Таърихчаи чулуси Сарбадорон»-ро низ дар бар мегирад, ки ахбори онро хеле муҳим медонанд.

Камолуддин Абдураззоқ ибни Чалолуддин Исҳоқи Самарқандӣ (1412-13 – июл-августӣ 1482). Муаррих, нависанда, арбоби давлатӣ ва суфини машҳур. Агарчи у зодаи Ҳирот аст, вале чун падараш аз аҳли Самарқанд буд (ва вазифаи қозигӣ ва шайхулисломпро дар сипоҳи Шохрух адо мекард) ба Абдураззоқи Самарқандӣ маъруф шуд. Дар 25-солагиаш ба дарбори Шохрух роҳ ёфт ва зиеда аз 26 сол дар вазоифи муҳимми давлатӣ кор кард ва муддате дар Ҳиндустону Гелон ба сифати сафiri давлати Шохрух адои вазифа намуд. Дар охири умр султон Абӯсаиди Темурӣ раёсати хонақоҳи Шохруҳи Ҳиротро бар уҳдаи у гузошт, то дар ҳамон ҷо аз дунё гузашт. «Матлаъу-с-саъдайн ва маҷмау-л-бахрайн»-и у дар зикри воқеоти таърихии 1304-1470, махсусан солҳои ахири он, дорои маълумоти муҳимми таърихийанд. Шарҳи вақоеи таърихӣ аз замони таваллуди султон Абӯсаиди Элхонӣ то марги султон Абӯсаиди Темурист ва ба ҳамин сабаб унвони китоб ҳам ба номини ду Абӯсаид сохта шуд. Он иборат аз ду ҷилд (дафтар) аст. Ҷилди аввал аз таваллуди Абӯсаид то марги Темурланг ва ҷилди дуввум аз ҳукмронии Шохрух то поёни ҳукумати Абӯсаиди Темуриро дар бар мегирад. Сипас муаллиф аз авзои давлати Темуриён

баъди марги Абусаид ва ба тахт нишастани Хусайн Бойқаро (1470) менависад. Агар як идда ахбори таърихӣ онро дар дигар кутуб, махсусан дар асарҳои Хофизӣ Абри, мушоҳида кунем, пас вақеоти баъди солҳои 1426-1427-умро бори аввал дар ҳамин китоб вохурдан мумкин аст. Яъне вақеоти чиҳил соли ахири асари мазкур арзишҳои баландтари илмиро соҳиб аст. Дар охири умр ҷоҳу мансабро гузошт ва шайхӣ хонақоҳнишин шуд. Ин китобҳои у низ машхуранд: «Шарҳи рисолаи «Азудия» (дар наҳви араб), «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи ғароиб ва баъни аҷоибӣ он».

Сайид Заҳируддини Маръашӣ (1412–1489). Муаллифи «Таърихи Табаристон ва Руйону Мозандарон» аст, ки ин китоб таърихи Табаристонро аз ибтидон бунёдаш то соли 1476 дар бар мегирад. Аз ҳамин муаллиф китоби дигарест тахти унвони «Таърихи Гелону Дайламестон», ки зикри вақеот аз қадим то соли 1489 мерасад. Маълумоти ин ду китоб доир ба таърихи вилоятҳои қуҳистонии тоҷикнишини қисматҳои ҷанубии соҳилҳои баҳри Каспий хеле нодиранд ва барои муҳаққиқин аз ҷумлаи манобеъи муҳимми таърихӣ маҳсуб мешаванд.

Муинуддин Муҳаммад Замҷии Исфизорӣ (тах. 1446-47 – 1498). Муаррих ва шоиру ҳаттоти моҳири форс-тоҷик. ки дар овони ҷавонӣ барои касби илм ба шаҳри Ҳирот омада, пас аз андак муддате донишу истеъдодашро ба назар гирифта, вазири султон Хусайн Бойқаро - Низомулмулк урӯ ба дарбор даъват кард ва бештар аз бист сол дар вазифаи дарборӣ зери ҳимояи ин вазир кор кард. Дар ниҳоят бо қадом сабабе ҳукуматдорон аз у норозӣ шуда, соли 1498 ба қатлаш расониданд.

Исфизорӣ бо фармони Низомулмулк таърихи Ҳирогро тахти унвони «Равзоту-л-ҷаннат фӣ авсофи мадинати Ҳирот» дар муддати се сол (1491-92-1493-94) навишт. Он таърихи Ҳиротро то соли навишти китоб дар бар мегирад. Китоби мазкур аз 26 (ё 27) раъза иборат буда, панҷ раъзаи аввал батафсил дар ҷуғрофиёи Хуросон аст.¹

1 Ч.А.Сторн. Персидская литература. Био-библиографический обзор /Переработан и дополнен Ю.Э.Брегель. М.: Гл.ред. вост.лит., 1972. Ч.2. С.1046.

Чун Исфизорӣ бо Мирхонд дар як замон, дар як доираи адабӣ ва дар як дарбори султонӣ ба сар мебурданду эҷод мекарданд, шояд аз кори якдигар огоҳ низ будаанд, зеро баъзе аз хаводисн ҳар дун ин китобҳо бо ҳам шабеҳу тавъам афтодаанд.

МАЪХАЗҲОИ АСРИ XVI

Маъхазҳое, ки онд ба давраи асри XVI маълумот медиҳанд, хеле зиёданд. Дар онҳо масоили гуногуни ин давра акс ёфта, аксари маъхазҳои ин давра бо забони форси навишта шудаанд. Муаллифони маъхазҳои ба таърихи Мовароуннаҳр Хуросону Эрон бахшидашуда асосан муаррихони дарбори буданд, ки дар ҳукумати онвақта ягон мансаbero ишғол менамуданд ва барои истифодаи ҳуҷҷатҳои давлатӣ ба онҳо дастрас буд. Онҳо асарҳои худро бо фармони ин ё он ҳоким менавиштанд ва баъди иҷрои он соҳиби инъом мегардиданд. Аз ин ру маълумоти овардаи онҳо бегаразона ва холисона набуда, ба ҳамин сабаб ба муҳаққиқ лозим аст, ки ба онҳо аз нуқтаи назари танқидӣ нигоҳ намояд.

Яке аз асарҳои муҳими он давра асари Камолиддин Банной «Шайбонинома» ба шумор меравад. Банной дар Ҳирот умр ба сар бурда, ба Ироқ, Бухоро ва Самарқанд сафар намудааст. Баъди аз тарафи Шайбониҳон забт шудани Мовароуннаҳр Банной ба хизмати у меояд. Соли 1512, хангоми ҳуҷуми Начми Сонӣ ба Мовароуннаҳр Банной дар Каршӣ кушта мешавад. Дар ин асари таърихӣ Банной маълумоти фаровоне оид ба таърихи узбакони Дашти Қипчоқ аз соли 1469 (аз замони шайх Ҳайдар) то октябри соли 1503, (аз тарафи Шайбониҳон забт карда шудани Хоразм) оварда шудааст.

Дар ин асари Банной дар бораи тохту този узбакони саҳрогард ба Мовароуннаҳр ва аз тарафи онҳо бераҳмона гонат шудани аҳолии осоишта маълумоти зиёде ҷой дорад. Муаллифи асар номи қabilaҳо ва пешвоёни онро, ки дар тохтутози Шайбониҳон дар Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр уро дастгирӣ намуда буданд, зикр менамояд.

Асари дигари Камолиддин Банной «Футухоти хонӣ» ном дорад, ки он дар байни солҳои 1504-1510 навишта шудааст ва чун «Шайбонинома» ба таърихи сулолаи Шайбониён ва забткориҳои онҳо бахшида шудааст.

Муншии (котиби) Шайбониҳон - Муҳаммад Солеҳ бо забони туркӣ (чағатой) дар «Шайбонинома» ном асари худ забткориҳо ва қорнамоиҳои уро дар солҳои 1500-1505 ба шакли назм васф менамояд. Дар ин асар маълумоти зиёде дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии узбакони қучманчӣ вучуд дорад. Инчунин дар он маводи фаровони этнографӣ оварда шудааст.

Муҳаммад Солеҳ номи 16 қabilaе, ки дар юришҳои забтқоронаи Шайбониҳон ба Маовароуннаҳр иштирок доштанд, овардааст. У қabilaҳои қиёт, қунғрот, бурқут, манғит, найман, дурман, ушун, қушчӣ, қалонр, қарлуқ, сулдуз, тама ва ғайраро номбар мекунад. Мувофиқи маълумоти «Шайбонинома» қисми асосии лашқари шайбониҳоро намояндагони улуси Шайбон - қисми шарқии Дашти Қипчоқ ташкил меоданд.

«Шайбонинома» бо маълумоти фаъти Шайбониҳон ба анҷом мерасад, вале дар бораи қанғон асосӣ ва рузҳои охири ғоҷаомези Шайбониҳон маълумоти хеле кам оварда шудааст. Бобур ин асари Муҳаммад Солеҳро танқид карда, қайд менамояд, ки ин маснавӣ бо услуби хеле бад ва наҷсифат таълиф шудааст.

Яке аз асарҳои муҳимме, ки то замони мо расидааст, ин «Таърихи гузида» мебошад, ки он ба забони туркӣ навишта шуда ба Шайбониҳон бахшида шудааст ва ба қалами Муҳаммад Солеҳ тааллуқ дорад. Дар ин асар маълумоти фаровони таърихӣ, иқтисодӣ ва этнографӣ мавҷуд аст. Ин асар бо фармони Шайбониҳон баъд аз ғатҳи Бухорову Самарқанд дар соли 1504 навишта шуда, аз се қисм иборат аст ва ҳар қисми он дар навбати худ ба се боб тақсим мешавад.

Дар қисми аввал дар бораи таърихи Чингизхон ва авлодони у нақл карда мешавад. Қисми дуюм ба Темурланг ва қисми сеюм ба таърихи Шайбониҳон бахшида шудааст.

Дар ин асар дар бораи қанғои дохилии баъд аз вафоти Абулхайрхон сарзада маълумот оварда, оид ба давраи солҳои қудакни Шайбониҳон ва бародари у Маҳмуд султон нақл

карда мешавад. Қисми якум ва дуҷоми асар хусусияти талфиғӣ (компилятивӣ) дошта, қисми сейҷуми он мустикал аст.

Яке аз пешвоёни динии он давр, ки дар дарбори ҳокимони он замон мансабҳои баландро соҳиб буд, Фазлуллоҳ ибни Рузбехҳои Исфаҳонӣ (1457 – 1520) ба шумор мерафт. Ӯ асареро бо номи «Меҳмонномаи Бухоро» таълиф намуд, ки дар он маълумоти пурқиммате оид ба ҳаводиси он замон гирд оварда шудааст.

Фазлуллоҳ ибни Рузбехҳои Исфаҳонӣ, ки ба мусулмони суннимазҳаб буд, баъд аз ғалабаи Исмоили Сафавӣ дар Эронӣ Ғарбӣ аз Исфаҳон ба Мовароуннаҳр паноҳ бурда, яке аз муқарррбони Шайбониҳон гардид. Дар ин ҷо у ба таълифи ин асари таърихӣ шуруъ намуд. Ба гуфтаи худӣ муаллиф у ба он «Сафарномаи Бухоро» ном ниҳодани буд ва ин фикрро ба Шайбониҳон баён намуд. Шайбониҳон амр дод, ки ин китобро нависад ва ба он «Меҳмонномаи Бухоро» ном ниҳад.

Баъд аз вофоти Шайбониҳон (с. 1510) Фазлуллоҳ ибни Рузбехҳои Исфаҳонӣ дар дарбори Убайдуллоҳон (1533-1539) ба хизмат даромад ва барои у китоби «Сулуку-л-мулук»-ро навишт. Ба ғайр аз асарҳои «Меҳмонномаи Бухоро» ва «Сулуку-л-мулук» ба қалами Рузбехҳои Исфаҳонӣ боз китоби «Таърихи оламорои Аминӣ» тааллуқ дорад, ки он ба таърихи ҳукмронии султон Яъқуби Оққуйюнлу (1478-1490) бахшида шудааст.

Муаллиф ба навиштани «Меҳмонномаи Бухоро» соли 1508 оғоз карда, 8 сентябри соли 1509 дар Ҳирот онро ба анҷом расонидааст.

Аҳамияти таърихии «Меҳмонномаи Бухоро» аз он иборат аст, ки дар ин асар дар бораи ҳуҷумҳои Шайбониҳон ба Хуросон ва задухурдҳои у бо Сафавиҳо маълумоти гаранбаҳое ҷой доранд. Илова бар он дар ин ҷо аҳбори муҳимме оид ба муносибатҳои сиёсиву низоми ва равобити мутақобилан давлати Шайбониҳон бо шоҳ Исмоили Сафавӣ гирд оварда шудааст.

Дар «Меҳмонномаи Бухоро» дар бораи ҳаёт ва зисту зиндагии кучманчиёни Дашти Қипчоқ маълумоти фаровоне гирдоварӣ шудааст. Инчунин дар он маводи зиёди хусусияти ҷуғрофӣ дошта ҷой дорад.

Яке аз асарҳои пурқиммати ба солҳои 20-уми асри XVI бахшидашуда китоби «Ҳабибу-с-сияр» аст, ки ба қалами Хондамир тааллуқ дорад. «Ҳабибу-с-сияр» солҳои 1521-1524, хангоми дар Ҳирот будани Шайбониҳон навишта шудааст. Хондамир дар он вақт дар хизмати Шайбониҳон буд ва аз ҳамаи муносибатҳои ҳарбию дипломатии Шайбониҳо бо шоҳ Исмоили Сафавӣ огоҳ буд. Аз ин рухбори у аз аҳамияти бузурге бархурдоранд.

Яке аз муаррихони дарбори Шайбониҳо Масъуд ибни Усмони Кухистонӣ кигоберо бо номи «Таърихи Абулхайрхонӣ» таълиф додаст, ки он оид ба таърихи узбакони кучманҷӣ яке аз сарчашмаҳои бозғитимод ба шумор меравад.

Муаллиф менависад, ки у муншии Суюнҷочоҳон - писари Абулхайрхон буд. Баъд аз вафоти Суюнҷочоҳон (1526) у дар хизмати Абдуллатифхон (1540-1551) - писари сэйуми Кучкунҷихон ибни Абулхайрхон будааст.

Масъуд ибни Усмони Кухистонӣ асари худро хангоми дар қайди ҳаёт будани Абдуллатифхон навиштааст.

«Таърихи Абулхайрхонӣ» бо амри Абдуллатифхон таълиф шуда, аҳамияти таърихи умумичаҳониро дорост. Қисми зиёди он талғифӣ (комплиятивӣ) аст. Он давраи аз «офариниши олам» то солҳои 60-уми асри XV-ро дар бар мегирад. Маълумоти нусхаи аслии он дар қисмате, ки дар бораи Абулхайрхон суҳан меравад, ҷой дода шудааст.

Баъзе қисматҳои «Таърихи Абулхайрхонӣ» аз тарафи С.К. Иброҳимова ба забони русӣ дар китоби «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» соли 1969 дар Алма-Ато ҷоп гардидаанд.

Яке аз маъхазҳои бозғитимоди ин давра китоби «Чаҳонкушои ҳокон» ба шумор меравад, ки дар байни солҳои 1541-1548 аз тарафи муаллифи номаълум навишта шудааст. Дар ин асар дар бораи ҳаёти Исмоили Сафавӣ ва баъзе ҳамасронии у, аз ҷумла Бобур, муносибати ҳарбиву дипломатии Сафавӣҳо бо Шайбониҳо ва ҳодисаҳои муҳими дигар маълумот оварда шудааст. Муаллифи ин асар аз мавордҳои китоби «Ҳабибу-с-сияр» ба таври васеъ истифода намудааст. Хусусияти муҳими ин асар аз он иборат аст, ки дар он муаллиф на танҳо ҳаводиси замони

худро баён менамояд, балки онхоро тахлил намуда, нуктаи назари худро нисбат ба онҳо изҳор мекунад.

Яке аз манбаъҳои муҳимми ин давр асари «Таърихи Рашидӣ» ба шумор меравад, ки он ба қалами Мирзомуҳаммад Ҳайдари Дуғлот тааллуқ дорад. Муаллифи ин асар бо табақаи баланди ҷамъияти мугулҳо алоқамандӣ дошт ва гузаштагони у аз ҳокимони Қошғар буданд. Падари ӯ Муҳаммадхусайн аз соли 1495 то соли 1504 аз номи хони мугул султон Маҳмудхон (1487-1508) вилояти Ӯротеппаро идора мекард. Мирзомуҳаммад Ҳайдар соли 1500 дар Тошканд таваллуд шудааст ва модари у хоҳари калонии султон Маҳмудхон ба шумор мерафт.

Соли 1503 дар натиҷаи задухурд бо кушунҳои Шайбонихон султон Маҳмудхон Ӯротеппаро тарк намуда, ру ба гурез овард ва соли 1508-1509 бо амри Шайбонихон ба катл расонида шуд.

Ба Мирзомуҳаммад Ҳайдари хурдсол низ марғ таҳдид мекард ва аз ин ру бо ёрии яке аз наздикони падараш аз Бухоро ба Бадахшон ва аз он ҷо ба Кобул, ба назди Бобур, ки аз ҳешони наздики у буд, ру овард. Баъд аз се сол Мирзомуҳаммад Ҳайдар ба назди султон Саидхон (1514-1533) ба Андичон омад ва то охири умри хон ӯро ҳамроҳӣ мекард. Мирзомуҳаммад Ҳайдар мурабигии писари султон Саидхон - Абдуррашидро, ки вориси тахт буд, ба уҳда дошт. У инчунин чандин экспедитсияҳои ҳарбию роҳбарӣ карда буд, ки васфи онхоро дар ин асари худ овардааст.

Баъди ба сари қудрат омадани Абдуррашид (1533-1570) муносибати у бо Мирзомуҳаммад Ҳайдар бад шуд. Дар натиҷа Мирзомуҳаммад Ҳайдар маҷбур шуд, ки аввал ба Бадахшон ва аз он ҷо ба Лаҳор ба назди писари Бобур - Комронмирзо равад. Соли 1539-1540 у дар Агра ба Ҳумоюн (1530-1556) ҳамроҳ шуд ва соли 1541 бо дастгирии у Кашмиро забт намуд. Ӯ аз номи бобуриҳо Кашмиро идора мекард. Соли 1551 Мирзомуҳаммад Ҳайдар дар яке аз муҳорибиҳо бо қабилаҳои куҳӣ аз олам ҷашм пушид.

Мирзомуҳаммад Ҳайдар «Таърихи Рашидӣ»-ро дар Кашмир таълиф намуд, ки он аз ду китоб (дафтар) иборат аст. Китоби аввал соли 1546 навишта шуда, баёни таърихи хонҳои ҷағатой (мугулҳо) ва Қошғарро аз давраи

хукмронии Туглук-Темур (соли ба тахт нишастан 1347-1348) то Абдуррашид (соли ба тахт нишастан 1538) дар бар мегирад. Китоби дуввум, ки аз ҷиҳати ҳаҷм нисбат ба китоби аввал қариб чор маротиба зиёдтар аст, соли 1541-1542 навишта шудааст ва он ёддоштҳои худи муаллиф аст.

Китоби Мирзомуҳаммад Ҳайдар «Таърихи Рашидӣ» дар Шарқ ба таври васеъ паҳн гардид. Нусхаҳои ин асар дар бисёр китобхонаҳои ҷаҳон маҳфузанд ва бисёр муаллифони баъдина маълумоти ин асрро ба таври васеъ истифода намудаанд.

Соли 1895 тарҷумаи англисии он аз тарафи Е.Д. Росс ба таъри расид ва он дар байни шарқшиносони аврупоӣ ба ин китоб мавқеи калон пайдо намуд.

Тарҷумаи пурраи «Таърихи Рашидӣ» ба забони русӣ вучуд надорад. Порчаҳои адоҳидаи ин асар аз тарафи Р.Ф. Ҷалилова ва Л.М. Епифанова соли 1988 дар китоби «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.» дар Тошканд ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидаанд.

Яке аз муаллифони дигар ин давра Ҳасанбеки Румлу аст, ки ба қалами у китоби «Аҳсану-т-таворих» тааллуқ дорад. Ҳасанбеки Румлу зиёда аз 30 сол дар хизмати шох Таҳмосби Сафавӣ қарор дошт ва ҳамроҳи у буд, аз ин ру маълумоти овардаи у аҳамияти таърихӣ дорад. Ин асар ҳодисаҳои солҳои 1494-1578-ро дар бар гирифта, ба равобити сиёсии мутақобилаи Шайбониён ва Сафавиҳо бахшида шудааст. Муаллифи асар оид ба воқеаҳои ҳодисаҳо ва задухурдҳои Шайбониёну Сафавиҳо маълумоти ҷолиби диққатро меорад, ки онҳо дар маъхазҳои дигар вучуд надоранд.

«Аҳсану-т-таворих» аз тарафи Абдулҳусайни Навоӣ дар Техрон (1349 ва 1384) дар се ҷилд нашр гардидааст.

Асари дигари маъруфи ин замон «Шарафномаи шоҳӣ» ном дорад ва он аз тарафи Ҳофизи Таниш навишта шудааст. Ин китоб бо номҳои «Абдуллоҳнома», «Зафарнома» ва «Саҳифаи шоҳӣ» низ маъруф аст ва ба қорнамоиҳои яке аз намоёндагони машҳури ҳонадони Шайбониҳо - Абдуллоҳони II (1560-1598) бахшида шудааст.

Он чӣ, ки аз ин асар, ки то замони мо омада расидааст аз пешгуфтор ва қисми асосӣ иборат аст. Дар пешгуфтор дар бораи насаби Абдуллоҳхон маълумот дода, киссаҳои зиёде аз устоди маънавини у Хоҷа Муҳаммад Исмои Чӯйборӣ оварда, пешгуфтори асар қариб дар асоси маълумоти асарҳои дигар навишта шудааст.

Қисмати асосии асар ба тохтутозҳои Абдуллоҳхон ва муборизаҳои у ба муқобили султонҳои шайбонӣ барои ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр ва қисми зиёди Хуросон бахшида шудааст. Муаллиф ин қисмати асарро дар асоси нақли шоҳидони ҳодисаҳо ва мушоҳидаҳои шахсии худ навиштааст. Ҳодисаҳо аз руи сол, моҳ ва рӯз сабт гардидаанд. Ин маъхаз имкон медиҳад, ки тамоми давраҳои ҳаёти Абдуллоҳхон ва юришҳои у ботафсил омӯхта шаванд.

Манбаҳои асосии Ҳофизӣ Таниш ин мушоҳидаҳои шахсии у, нақли ҳамасрон, шоҳидон ва иштирокчиёни воқеаҳо, ҳуҷҷатҳои расмӣ давлатӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ чун «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, «Таърихи Чаҳонкушо»-и Атомалӣ Чувайнӣ, «Нузхату-л-қулуб»-и Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, «Чомеъу-т-таворих»-и Рашидаддини Фазлуллоҳ, «Таърихи Рашидӣ»-и Мирзомуҳаммад Ҳайдар ва ғайраҳо мебошанд.

Нусхаҳои ин асар дар бисёр китобхонаҳои ҷаҳон маҳфузанд. Соли 1983 қисми якуми «Шарафномаи шоҳӣ» ва соли 1989 қисми дувуми он аз тарафи М.А. Салоҳиддинова ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардид.

Яке аз муаллифони машҳури ин давр Аҳмад ибни Шарафиддин Ҳусайни Қумӣ ба шумор меравад. Ӯ дар давраи ҳукмронии Таҳмосб яке аз ашхоси баландмартабаи Хуросон ба шумор мерафт. Аз соли 1557 то соли 1562 ӯ хангоми ҳукмронии Иброҳимирзо вазифаи вазирро иҷро мекард, инчунин муддате ҳокими Машҳад буд.

Баъд аз вафоти Таҳмосб дар соли 1576 бо амри шоҳ Исмоили II Сафавӣ у ба навиштани таърихи давлати Сафавӣ аз давраи ҳукмронии шоҳ Исмоили Сафавӣ то давраи Исмоили II Сафавӣ шурӯъ намуд. Соли 1590 ӯ навиштани асари калонҳаҷми худро бо номи «Хулосату-т-таворих» ба охир расонида, онро ба шоҳ Аббоси I бахшид. Дар ин асар шумораи зиёди мактубҳои расмӣ байни хонҳои Мовароуннаҳр ва шоҳони давлати Сафавӣ, ки барои муҳаққиқон аҳамияти калони ҷамъӣ доранд, оварда шудаанд.

Ин асар аз тарафи доктор Эҳсони Ишроқӣ дар Теҳрон (1359) нашр карда шуд.

Исмоил Хусайни Мураъшии Табрэзӣ, ки бо таҳаллуסי Мир Даъвий машхур аст, соли 1642 китоберо бо номи «Таърихи аҳди салотини Сафавӣ» таълиф намуд. Аслан номи ин китоб маълум нест, вале дар китобхонаи Малик (Теҳрон), ки дастхати он маҳфуз аст, шартан ба вай номи «Таърихи аҳди салотини Сафавӣ» гузоштаанд. Дар ин асар дар бораи муҳосираи Гнждувон дар соли 1512 нақл карда, оид ба Темуриҳои Мовароуннаҳр, Хуросон ва Шайбониҳо маълумот дода шудааст. Муаллиф ҳангоми тавсифи ҳодисаҳо аз асарҳои «Акбарнома», «Таърихи оламорои Аббосӣ» ва «Зафарнома»-и Шарафиддин Яздӣ истифода намулдааст.

Дар ин асар баъзан иштибоҳоте оид ба фатҳи Самарқанд аз ҷониби Шайбониҳон ва марги у аснои мубориза барои Марв ҷой дорад, вале бо вучуди ин асар аз аҳамияти илмӣ бархурдор аст ва маводи муҳиммеро оид ба робитаҳои сиёсӣ дипломатии Сафавиҳо ва Шайбониён дар асри XVI дар худ дорад.

Яке аз намояндагони машхури илму адаби ин давр Зайниддин Маҳмуд ибни Абдучалил Восифӣ ба шумор меравад, ки ба қалами у асари хело ҳам маъруф «Бадоеъу-л-вақоъ» тааллуқ дорад. Ин асар қиммати баланди илмиро доро буда, дар бораи воқеаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳри асри XVI (с. 1497-1555) маълумот медиҳад. Восифӣ соли 1485 дар Ҳирот таваллуд ёфтааст. Зайниддин лақаби у ба шумор меравад. Ғайр аз у боз ду лақаби дигар дошт: Асириддини Камол ва Камолиддин. Восифӣ нисбаи у буд ва нисбаи дуҷум бо номи Ансорӣ низ дошт.

Соли 1510 баъд аз тарафи Исмоили Сафавӣ забт шудани Ҳирот байни сунниҳо ва шиаҳо зиддияти сахт ба амал омад. Восифӣ соли 1512 Ҳиротро тарк намуда, бо ҳамроҳии зиёда аз 500 намояндагони илм, фарҳанг ва адабиёти доираи адабии Ҳирот ба Мовароуннаҳр сафар намуд. Ӯ дар шаҳрҳои гуногуни Мовароуннаҳр зиндагӣ намулдааст.

Восифӣ аз илмҳои замони худ бархурдор ва хеле зақӣ ва мушоҳидакор буд. Вай дар умри худ бисёр корхоро кардааст: муаллим, мураббӣн хурдсолони дарбори

Шайбониҳо, имоми масҷид, адиби дарбор, имом ва қозии (судяи) ҳарбӣ. Соли 1518 уро маҷбуран ба Шоҳрухия, ба назди Келдимухаммадхон - писари Суюнҷхоҷахон оварданд. Соли 1525 баъд аз вафоти Суюнҷхоҷахон бо ҳамроҳии Келдимухаммадхон ба Тошканд рафт ва то охири умри худ дар он ҷо монд.

Соли 1537, хангоми ҳучум бар зидди қазоқҳо, Восифӣ бо лашкари Убайдуллоҳхон то Иссиқкул омад.

Баъд аз вафоти Келдимухаммадхон (1532-1533) Восифӣ вазифаи мураббигии писари Келдимухаммадхон - Абулмузаффар Ҳасан султонро иҷро мекард. Сабаб ва соли вофоти Восифӣ муайян нест. Тахмин меравад, ки у дар байни солҳои 1551-1566 дар Тошканд вафот кардааст ва дар он ҷо дафн шудааст.

Дар «Бадоеъу-л-вақоеъ» тавсифи ҷангҳои ғоратгаронаи Сафавиҳо ва Шайбониҳо дар Хуросон ба таври муфассал баён гардидааст. Муаллифи асар авзои шаҳрҳои тавсиф намуда, дар бораи вазъи адабии Ҳирот, Бухоро, Самарқанд ва Тошканд сухан меронад ва доираҳои адабӣ, шоирон ва мутафаккирони форсизабони асрҳои пешин маълумлот медиҳад.

Дар «Бадоеъу-л-вақоеъ» дар бораи солҳои мухталифи ҳаёти муаллиф сухан меравад ва ин ягона асаре мебошад, ки дар бораи тарҷимаи ҳоли ӯ маълумот медиҳад.

«Бадоеъу-л-вақоеъ» дар бораи омӯзиши таърих, вазъи маншӣ ва адабии Мовароуннаҳру Хуросон дар асри охири XV ва нимаи авали асри XVI яке аз сарчашмаҳои бозғатимод ба шумор меравад.

Матни интиқодии «Бадоеъу-л-вақоеъ» аз тарафи олими рус А.Н. Болдирев дар ду ҷилд дар Техрон нашр гардидааст.

Асри дигаре, ки барои омӯзиши таърихи асри миёнагии Мовароуннаҳру Хуросон аҳамият дорад, ин асари Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» аст. Бобур 14 феввали соли 1483 дар Андиҷон таваллуд ёфтааст. Падари ӯ Умар Шайх мирзо ном дошт. Бобур тамоми ҳаёти худро дар мубориза барои нигоҳ доштани ҳокимият дар Фарғона бахшидааст. Дар мубориза бо Шайбониҳои барои ба даст даровардани Мовароуннаҳр ӯ на танҳо Фарғонаро аз даст

дод, балки аз Мовароуннаҳр ронда шуд. Ин барои ӯ зарбаи сахте буд.

Дар мубориза барои нигоҳ доштани ҳокимият дар Мовароуннаҳру Хуросон Бобур қариб ба тамоми шаҳрҳо ва ҷушаю қанори дурасти мушжилгузари кишвар сафар намуда буд. Ҳангоми ин саргардониҳову сафарҳо Бобур маводи зиёде оид ба таърих, фарҳанг, иқтисодиёт, ҷуғрофия, растаниҳои мухталифи Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳиндустон ҷамъоварӣ намуд, ки зикри онҳоро дар «Бобурнома» овардааст. «Бобурнома»-ро ба жанри ёлдоштӣ-таърихӣ дорхил менамоянд, вале он маълумоти нураарзишERO дар бораи ҷуғрофия, мардумшиносӣ (этнография), табиатшиносӣ, тиб, адабиёт, хунар ва илмӣ харбӣ дар бар мегирад.

«Бобурнома» аз се қисм иборат аст. Дар қисми аввал воқеаҳои сиёсии дар Фарғона рӯйдод, ки он замон ҳуди ӯ ҳокими он буд, баён гардидаанд. Дар ин қисмаг инчунин таърихи ҳокимони дигари Мовароуннаҳр, ки солҳои 1493-94 то соли 1509 дар сари қудрат буданд, оварда шуда, баёни ҳодисаҳои солҳои 1494 то 1503, ки он замон ҳуди Бобур дар Фарғона буд, акс ёфтаанд. Дар баробари ин муаллиф дар бораи вазъи ҷуғрофии Фарғонаву Мовароуннаҳр, роҷеъ ба падараш - Умар Шайх мирзо, султон Аҳмадмирзо (солҳои 1493-1495 ҳокими Самарқанд), Бойсунқормирзо - писари султон Маҳмуд мирзо (ҳокими Бухоро, баъд Самарқанд, пас аз он Ҳисор) маълумоти медиҳад.

Дар қисми дуюми асар ҳодисаҳои сиёсии дар Кобул рух дода, тавсифи ҷуғрофии вилоятҳои Кобулу Ғазнӣ, ҳодисаҳои дар Ҳирот ва Хуросон рӯйдод ва вазъи давлати Исмоили Сафавӣ (ваф. с. 1524) зикр гардидаанд.

Қисми сейуми «Бобурнома» ба ҳодисаҳои солҳои 1519-1529 дар Ҳиндустони Шимолӣ рӯйдод бахшида шудааст.

«Бобурнома» соли 1960 ба забони чағатой (туркӣ), солҳои 1958 ва 1993 ба забони русӣ дар Тошканд chop гардидааст.

Дипломат ва ҷосуси (агенти) соҳаи тиҷоратии Англия Антони Ченкинсон аз 12 апрели соли 1558 то 2 сентябри соли 1559 дар Осиеи Миёна буд ва соли 1561 ба Эрон сафар намуда, доир ба ин сафари худ гузорише навишт. Дар ин

гузориши у маълумоти зиёди дорои ахамияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ - иқтисодӣ доштаро меорад, ки онҳо ба халли бисёр масъалаҳои мушкилу баҳсталаб равшанӣ меандозанд. Гузориши Антони Ченкинсон аз тарафи Морган ва Готе ба забони англисӣ чоп шуда, баъдтар Готе онро ба забони русӣ нашр намуд.

Дар омузиши таърихи маданӣ, адабӣ ва ҳаёти сиёсии ин давра тазкираҳо мақоми бузург доранд. Тазкира - ин шакли махсуси асари адабии давраи классикӣ буда, дар асоси усулҳои иҷтимоӣ- табақотӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ ташаккул ёфтаанд.

Аз руи маълумоти саҳеҳ ва дақиқи илмӣ дар байни тазкираҳои асри XVI чоп намоёнро тазкираҳои «Маҷолисун-нафоис»-и Навоӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ, «Музаққуру-л-аҳбоб»-и Нисорӣ, «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Тазкирату-т-таворих»-и Абдуллоҳи Кобулӣ, «Тухфату-с-сурур»-и Дарвешалии Чангӣ, «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ ва ғайраҳо ишғол менамоянд.

Дар бобҳои 3-ум то 8-уми «Маҷолисун-нафоис»-и Навоӣ дар бори ҳаёт ва эҷодиёти 251 шоир ва адибони нимаи дуюми асри XV ва ибтидои асри XVI маълумот оварда шудааст. Навоӣ дар бораи мавқеи ҷамъиятии шоирон таваққуф намуда, дар бораи мероси адабии онҳо, ба қадом табақа алоқаманд будан, машғулият ва хусусиятҳои ҳоси онҳоро тавсиф менамояд.

«Маҷолисун-нафоис»-и Навоӣ соли 1945 аз тарафи Алиасғари Ҳикмат дар Техрон нашр карда шуд.

Тазкираи «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ (писари Исмоили Сафавӣ) дар бораи ҳаёти адабии нимаи аввали асри XVI Мовароуннаҳру Хуросон маълумоти арзандаро ба мо медиҳад. У соли 1550 ба таълифи ин асар оғоз намуда, солҳои 1560-1561 онро ба охир мерасонад.

Ин асар аз 7 боб иборат буда, дар бораи 712 шоирони ҳамасри муаллиф маълумот медиҳад.

«Тухфаи Сомӣ» инчунин маъхазӣ таърихӣ низ ба шумор рафта, дар бораи ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давлати Сафавӣҳо ахбор дода, равобити онҳоро бо Шайбониҳо равшан месозад.

Ин асар бо эҳтимоми Рукниддини Хумоюнфаррух дар Техрон соли 1347 х.ш. нашр гардидааст.

Тазкираи «Музақкиру-л-аҳбоб»-и Хоҷа Баҳоуддин Ҳасани Нисорӣ барои омузиши ҳаёт ва фаолияти шоирони шиман аввали асри XVI-и Мовароуннаҳру Хуросон яке аз манбаъҳои бозғимод ба шумор меравад. Дар он дар бораи 285 шоирони ин давр маълумот оварда шудааст.

«Музақкиру-л-аҳбоб» аз муқаддима, чор боб ва хулоса иборат аст. Муаллиф дар асари худ бештар ба ҳаёти маданияи Мовароуннаҳр диққат медиҳад. Дар ин асар инчунин дар бораи ҳичрати шоирони Мовароуннаҳру Хуросон ба Ҳиндустон сухан меравад, ки ин дорoi қиммати бадади илми аст.

Дар «Музақкиру-л-аҳбоб» воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XVI низ тавсиф гардида, дар бораи ҳаёти 17 намояндаи чингизҳо, аз қабилҳои Шайбониҳон, Убайдуллоҳон, Абдуллатифхон, Абдулазизхон, Бобур, Хумоюн ва ғайраҳо, ки дар Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон ҳукмронӣ намудаанд, ахбори муҳим оварда шудааст.

«Музақкиру-л-аҳбоб» соли 1566 навишта шудааст.

Намояндаи дигари ин давр Мутрибии Самарқандӣ аст, ки у муаллифи се асар мебошад: «Тазкирату-ш-шуаро», «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» ва «Хотироти Мутрибӣ»

Мутрибии Самарқандӣ дар асари худ «Тазкирату-ш-шуаро» дар бораи зиёда аз 320 шоирони мовароуннаҳрии чоряки охири асри XVI ва ибтидои асри XVII маълумот медиҳад. Муаллиф вазъи мушкили аксари шоиронро тасвир намуда, дар бораи доираи адабии Мовароуннаҳр таваққуф менамояд ва робитаи онҳоро бо шоирони форсизабони як қатор мамолики шарқ инъикос мегардонад.

Мутрибии Самарқандӣ ба навиштани асари дигари худ «Хотироти Мутрибӣ» соли 1625 оғоз карда, онро соли 1627 дар Ҳиндустон ба итмом расондааст. Дар ин асар оид ба ҳаёти илмиву адабии Ҳиндустони Шимолӣ, махсусан шаҳри Лоҳур ва ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳр дар чоряки аввали асри XVII маълумот овардааст. Он аз пешгуфтор ва 24 қисм ё худ хотироти муаллиф иборат аст, ки дар он дар бораи вохуриҳои Мутрибӣ бо Ҷаҳонгир ва атрофиёни у маълумоти муфид ҷой дорад.

Дар «Нусхаи зебон Ҷаҳонгир» муаллиф дар бораи 292 шоири охири асри XVI ва чоряки авали асри XVII, ки дар Мовароуннаҳр, Бадахшон, Ҳиндустон ва Эрон умр ба сар бурдаанд, маълумот медиҳад. Он аз пешгуфтор, ду боб ва хулоса иборат аст. Қисми хотимавии ин асар аз тарафи худи Ҷаҳонгир илова шудааст, ки он дар бораи 80 шоири дар давраи подшоҳии Акбар ҳаёт ба сар бурда, маълумот медиҳад.

«Нусхаи зебон Ҷаҳонгир» ва «Хотироти Мутрибӣ» дар зерн як муқова бо номҳои «Таърихи Ҷаҳонгир» дар китобхонаи «Индија Оффис»-и Англия маҳфузанд. Қисми хотимавии «Нусхаи зебон Ҷаҳонгир», ки худи Ҷаҳонгир навиштааст бо «Хотироти Мутрибӣ» солҳои 1976-1977 аз тарафи олими тоҷик Абдулганӣ Мирзоев ва адабиётшиносони Покистон Маҳмуд Ҳасани Сиддиқӣ ва Саид Ҳисомиддини Рашидӣ дар Қароҷӣ нашр карда шуд.

МАЪХАЗҶОИ АСРИ XVII – НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Аввалин сарчашма аз руи таърих, ки дар бораи ҳаводиси оғози асри XVII маълумот медиҳад, асари Маҳмуд ибни Валӣ «**Баҳру-л-асрор фи маноқиб ал-ахёр**» мебошад. Донишманди балхӣ Маҳмуд ибни Валӣ (тақрибан соли 1595 зода шудааст, соли Ҷавт номаълум), аз хонаводаи шахси бонуфуз буда, муддати тулонӣ дар Ҳиндустон, Сейлон, Мовароуннаҳр сафар кардааст. Ба ғайр аз «Баҳру-л-асрор» у якчанд асарҳои дигар, девони ашъор, ки иборат аз 50 ҳазор байт аст, офарид.¹ Асари «Баҳру-л-асрор» бо супориши хони Балх Нодир Муҳаммадхон эҷод шудааст. Асар иборат аз муқаддима, ҳафт ҷилд, ҳар кадоме аз онҳо дар навбати худ аз ҷаҳор қисм ва хулоса иборатанд. То замони мо танҳо ҷилди аввал (дорои мазмунҳои ҷуғрофӣ-таърихӣ) ва шашум (дорои маводи таърихӣ) расидаанд, ки таърихи хонҳои муғулро то замони ҳукумронии ҳокими Бухоро Нодир Муҳаммадхон дар бар мегирифт. Як қисмати ин асар, ки

¹ Дар бораи Маҳмуд ибн Валӣ ва ҳаёти у ба таври муфассал ниг.: Б. А. Аҳмедов, Маҳмуд ибн Валӣ. -Ташкент, 1966; Ҷамон муаллиф: Маҳмуд ибн Валӣ ва ғош энциклопедический труд // ОНУ. -Ташкент, 1969, № 11. -С. 62-65.

маводи ҷуғрофӣ ва қисмати дигари он маводро оид ба таърихи умумӣ дар бар мегирифт, дар захираи ИШ АИ ҶУ (дастхати № 2372 ва дастнависи № 7418) маҳфуз аст. Як қисми асари Маҳмуд ибни Валӣ, ки маводро оид ба таърихи умумӣ дар бар дорад, дар Лондон дар китобхонаи «Индия оффис» (№ 575) мавҷуд аст.

В.В. Бартолд дастнависи Лондонро таҳқиқ намуд ва порчаҳои матни форсиро ба нашр расонид.¹ Дар «Баҳру-л-асрор» ба ҳаводиси нимаи дуҷум асри XVI равшанӣ андохта мешавад. Ба ақидаи В.В. Бартолд, ҳангоми руи коғаз овардани таърихи нимаи дуҷуми асри XVI Маҳмуд ибни Валӣ, бешубҳа аз асари «Абдуллоҳнома» истифода карда, аммо аз ин асар у дар ҳеч ҷое ёдовар нашудааст.² Л.А. Зимин осори Ҳофизӣ Таниш Искандари Муншӣ, Маҳмуд ибни Валӣ ва дигар сарчашмаҳои муосирони онҳоро таҳқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «Баҳру-л-асрор» бар ҳилофи ғуфтаҳои В.В. Бартолд ба асари Ҳофизӣ Таниш рабитае надорад.³ Дар муқаддимаи оғозкарда, вале интишор накардаи у «Абдуллоҳнома» Л.А. Зимин менависад: Агар нисбат ба солҳои охири салтанати Абдуллоҳхон ва салтанати писари у Абдулмуъминхон ба «Баҳру-л-асрор» ҳамчун нахустсарчашма ҳеҷ гуна шубҳае нест, зеро дар бораи ин замон то кунун ягон асаре нарасидааст, ки қабл аз у дар Мовароуннаҳр навишта шуда бошад. Аммо нисбат ба замонҳои мутабоқии салтанати Абдуллоҳхон, ба шарофати мавҷудияти «Абдуллоҳнома» худ ба худ натиҷаи вобастагии «Баҳру-л-асрор» эҳсос мешавад. «Абдуллоҳнома» дар Бухоро қабл аз «Баҳру-л-асрор» навишта шудааст ва аҳтимол меравад, ки он барои Маҳмуд ибни Валӣ ноошно бошад. Бо вучуди ин ҳангоми муқоисаи ин ду асар мо наметавонем далелеро нишон диҳем, ки он истифодаи «Абдуллоҳнома»-ро аз ҷониби Маҳмуд муқаррар намояд. Далелҳоеро, ки шаҳодат бар новобастагии «Баҳру-л-асрор» аз «Абдуллоҳнома» мебошад, метавон хеле зиёд нишон дод.

1 В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан. // ЗВОРАО. XV. -1904. -С. 232; Хамон муаллиф: Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII в. // Соч. -Т. II. -Ч. 2. -М. 1964. -С. 388.

2 В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан, с. 234.

3 М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений Т. I, с.16

Бо вучуди он, ки қиссаи Маҳмуд ибни Валӣ аз қиссаи Ҳофизӣ Таниш хеле кугоҳ аст, вале он бо вазифаҳои мухталифаи муаллифон робита дорад.

Дар соли 1977 қисмати ҷуғрофиёии асари Маҳмуд ибни Валӣ «Баҳру-л-асрор» ба забони русӣ ба нашр расид.¹ Тарҷимаи иқтибосҳо аз «Баҳру-л-асрор»-и Маҳмуд ибни Валӣ, ки дар асоси асари интишоршуда дастнависҳои хаттии № 2372, 1718 ва дастнависи № 575 китобхонаи «Индия оффис» анҷом гирифтааст, дар соли 1988 ба нашр расидааст.²

Сарчашмаи дигари муҳим асари Искандарбеки Мунши «**Таърихи оламорои Аббосӣ**» мебошад. Ин асар бар асоси санадҳои расмӣ ва воқеаномаҳои дарборӣ, иттилооти хаттии шохидон ва иштирокчиёни ҳаводис ва мушоҳидаҳои шахсии худ муаллиф таҳия гардидааст. Тамоми ҳаводис дар он ба таври пайдарҳам таърихи аз руи солҳо шарҳ дода шудаанд. Ин асар аз 3 ҷилд иборат аст.

Ҷилди аввал бар асоси асарҳои нисбатан пешина таҳия шудааст ва хусусияти талфифӣ дорад. Дар он шачараи шох Аббоси I ва зиндагиномаи гузаштагони у ва инчунин тавсифи таърихи салтанати ин сулола оварда мешавад. Ҷилдҳои дуюм ва сеюм асар мазмуни мустақил дорад. Дар ҷилди дуюм таърихи Эронӣ замони ҳуқумронии шох Аббоси I (996-1025 / 1588- 1616) зикр мешавад.

Дар ҷилди сеюм маълумоти мухтасар дар бораи вазирон, донишмандон, шоирон, хаттотон ва ашхоси маъруфи ҳамасронии шох Аббосӣ I ва гузаштагони ӯ мавҷуд мебошад.

Ду ҷилди аввали «Таърихи оламорои Аббосӣ» дар соли 1025/1616 ва сеюм пас аз 1038/1628-1629 навишта шудаанд.³ Нусхаҳои хаттии ин асарҳо хеле сершуморанд ва дар маҷмуаҳои зиёди кишварҳои мухталиф пешниҳод

1 Маҳмуд ибн Вали. Море гайн о доблести благородных (география) / Введение, перевод с персидского, примечания и указатели Б.А. Ахмедова. -Ташкент, 1977.

2 Б. А. Ахмедов. Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар фи маҷакиб ал-ахйар (извлечения из «Баҳр ал-асрар»). // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. -Ташкент, 1988. -С. 240-255.

3 Н. Д. Миклухо Б. А. Ахмедов. Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар фи маҷакиб ал-ахйар (извлечения из «Баҳр ал-асрар»). // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. -Ташкент, 1988. -С. 240-255.-Маклай. Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. -Вып. III. Исторические сочинения. -М., 1975. -С. 170.

тардидаанд.¹ Инчунин наشري ин асар ҳам бо чопи сангӣ ва хуруфчинӣ низ вуҷуд дорад.² Порчаҳои ҷудогонан матни он аз ҷониби Б. Дорн ба интишор расидаанд.

В.В. Веляминов-Зернов инчунин порчаҳои форсии матни ин асарро ба русӣ интишор намуд.³

Аҳамияти «Таърихи оламори Аббосӣ» дар асарҳои хеле зиёди муҳаққиқон тавсифу таъриф шудааст.⁴

Донишманди самарқандии нимаи дуюми асри XVI – чоряки аввали асри XVII Мутрибӣ муалифи се асар мебошад: ду тазкираи (Тазкират-ул-шуаро)⁵ ва «Нухай зебои Ҷаҳонгир»⁶ ва ёдоштҳои «Хотироти Мутрибӣ»⁷. Арзишмандии ин тазкираҳо иборат аз он ҳастанд, ки дар онҳо маводи воқеии ғановатманде дар бораи вазъи адабиёт, илм ва фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна, Эрон ва Ҳиндустони шимолӣ чоряки охири асри XVI оғози асри XVII мавҷуд мебошад. Дар ёдоштҳои худ «Хотироти Мутрибӣ» муаллиф маълумотҳои марокангезеро дар бораи ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии Осиёи Миёнаи чоряки аввали асри XVII, дар бораи маҳаллоти дидани Самарқанд ва муносибатҳои сиёсии империяҳои Бобурӣ бо хониғари Бухоро меоварад.

Писари шайхи машҳури Ҷуйбори Ҳоҷа Тоҷиддин Ҳасан Абулаббос Муҳаммадтолиб асареро бо номи

1 Дар бораи онҳо ба таври муфассал ил.: Ч. А. Стори. Персидская литература. Библиографический обзор. В 3-х частях. -М., 1972. Ч. II. -с. 874-880.

2 Таърихи оламори Аббосӣ. Таълифи Искандарбеки Туркман. Техрон. 1314/1896. / Муқаддима тасхех ва таълиқоти Эраҷи Афшор. -Техрон. 1334/1956; Доир ба ин асар ил.: Б. А. Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). -Ташкент. 1985. -с. 62-65.

3 В. В. Веляминов-Зернов. Исследования о касимовских парях и царевичах. // ТВОРАО. -Ч. I-III. -СПб., 1863-1866. Ч. 2. -с. 341-362.

4 4 И. П. Петрушевский. Очерк по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX в. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. -с. 32-36; А. А. Ромаскевич. Франские источники по истории туркмен XVI- XIX вв. // Материалы по истории туркмен и Туркмении. -Т. II. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. -с. 7-8 (минбаъд МИТТ).

5 Нухайи қомиллари «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мутрибӣ дар ҳазинаи дастнависҳои Шажӯдишоҳи шарқшиносии Академияи улуми Ҷумҳурии Ўзбекистон (минбаъд ПШ АУ ҶУ) таҳти рақами 2253 махфӯз аст. Дар ин бораи у ил.: СВР АН ЎзССР, т. I, с. 130-131; Rurka J. Dejiny perske u tadziki literatury. -Praha, 1963. P. 428.

6 Нуриддин Ҷаҳоншир ибн Ҷалолддини Акбар падшоҳ. «Тазкирату-ш-шуаро» (Иқтибас аз «Тазкирату-ш-шуаро»-и мавлоно Мутрибӣ Самарқандӣ мусаммо ба «Нухайи зебои Ҷаҳоншир») /Тасхех на муқаддимаи профессор Абдулани Мирзиёев. -Қароҷӣ, 1976.

7 Мутрибӣ Самарқандӣ. «Хотироти Мутрибӣ» (Мусоҳиба бо Ҷаҳоншир падшоҳ). / Бо ҳақимом ва муқаддимаи профессор Абдулани Мирзиёев. -Қароҷӣ, 1977.

«Матлабу-т-толибин»¹ навиштааст, ки дар он ба таври муфассал ҳаёту фаёолияти шайхҳои машҳури Ҷуйбории асри XVI- нимаи аввали асри XVII оварда мешавад. Ин шайхҳо, ки мансабҳои баланди рухониро дар кишвар бар уҳда доштанд, дар ҳаёти сиёсии Осӣи Миёна нақши муҳимро иҷро мекарданд. Асари Муҳаммадтолиб дорон маълумотҳои муҳимме дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ, иқтисодии кишвар ва инчунин ахбореро роҷеъ ба муносибатҳои сиёсии Осӣи Миёна бо Ҳиндро дорад. Ин асар аз муқаддима ва 8 боб иборат мебошад, ки онҳо дар навбати худ ба қисматҳо ҷудо шудаанд. Бобҳои IV- VIII ин асар мароқангез ба назар марасид, ки дар онҳо амалҳои шайхҳои машҳури Ҷуйборӣ Хоча Саъдуддин, Хоча Абдурраҳим, Абдихоча ва Муҳаммад Юсуфхоча, дар бораи бедодгариҳои хонҳо ва мансабдорони онҳо нисбат ба оммаи заҳматкашон, дар бораи вазъи сиёсии Бухоро пас аз марги Абдуллоҳони II, дар бораи нақши рухонӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсии кишвар, дар бораи унвонҳо ва дараҷаҳо ва ғайра ахбор дода мешавад. Асари Муҳаммад Толиб нашр нашудааст. Дар ИШ АИ Ҷумҳурии Узбекистон се нусхаи «Матлабу-т-толибин»(№ 1461/1, 3757, 80)² ва як нусха дар ИШ ва мероси хаттии АИ ҚТ тахти № 44) ҳифз мешаванд.

Муҳаммадамин ибни Муҳаммадзамони Бухорони Суфиёни (машҳур бо таҳаллуси Керақ Яроқчӣ) асари дучилдаеро бо номи «**Мухиту-т-таворих**»-ро бар асоси 37 сарчашма таҳия намуд, ки ин асарҳо дар муқаддима номбар мешаванд. Ин асар таърихи ҳукумронии хонҳои Бухоро, аз ҷумла давран ҳукумронии Субҳонқулихонро (1680-1720) равшан месозад. «**Мухиту-т-таворих**» маълумотҳои

1 Ин асар дар тадқиқоти П.П. Иванов «Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв.» - М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 17-21 ҳамагарафа шарҳу тълех дода шудааст. Дар ин бора инчунин ниг.: В. Л. Вякина. Шейхи Джуйбары. // Сборник «Икл ал-джуман», В.В. Бартольд. -Ташкент, 1927. -С. 3; Ҳамон муаллиф. Перечень восточных рукописей В.Л. Вякина в Государственной публичной библиотеке УзССР // Труды Государственной публичной библиотеки УзССР. -Т. I, -Ташкент, 1935, -С. 86, № 224; СВР АН УзССР, т. I, № 316; Ба тавсифи муфассали он ниг.: Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание... вып. 2, с. 195.

Ба тавсифи муфассали он ниг.: СВР АН УзССР, т. I, с. 132; т. II, с. 325; Б. А. Аҳмедов. Историко-географическая литература, с. 188-194.

2 Ба тавсифи муфассали он ниг.: СВР АН УзССР, т. I, с. 132; т. II, с. 325; Б. А. Аҳмедов. Историко-географическая литература, с. 188-194.

мароқовареро дар бораи муносибатҳои мутақобилаи Субхонқулихонро бо Марв фаро мегирад. маълумотҳои ҳасбиҳолӣ дар бораи арбобони барҷастаи он даврон - шоирон, донишмандон, хаттотон, наққошон ва ғайра дода мешавад. Дар охири дастнавис дар шакли замима се боб мавҷуд аст, ки дар боби аввал суҳан дар бораи сафари бошукуҳи Абдулазизхон (1645-1680) ба Мақа меравад, дар ду боби боқимонда ҳаводиси солҳои 1684-1685 тавсиф мешаванд.

Муаллифи асари «**Таърихи Муқимхонӣ**» Муҳаммадҷуфӣ Муншӣ ба таҳияи асари худ баъд аз ба сари тахти салтанати Балх омадани Муҳаммад Муқимхон (15 ноябри соли 1697) оғоз намуда, онро пас аз соли 1704 хотима бахшид. Асар аз муқаддима ва се боб иборат мебошад.

Дар муқаддима муаллиф бар асоси сарчашмаҳои дигар ба таври фишурда дар бораи таърихи Аланқува - нахуст падари афсонавии халқҳои турку мугул, дар бораи Туленхон - ниёкони Чингизхон ва дар бораи таърихи шиғоли Мовароуннаҳр, Балх ва Бадахшон аз ҷониби мугулҳоро тавсиф менамояд.

Дар боби аввал муаллиф ба таври мухтасар таърихи сиёсии Осиёи Миёнаро дар давраи Шайбониҳо қисса менамояд ва ҳаводисро то ҷавти охирин намояндаи Шайбониён-Абдулмуъминхон (июли соли 1598) тавсиф менамояд. Дар боби дуюм ба таври муфассал таърихи сиёӣ, иқтисодӣ-иқтисодӣ, ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии Балх ва Бухороро то оғози асри XVIII тавсиф месозад. Дар ҳамин ҷо маълумотҳои арзишманде дар бораи муносибатҳои мутақобилаи сиёсии хонгарии Бухороро бо Балх, Ҳиндустон, Эрон, Туркия ва Қошғар оварда мешавад.

Боби сеюм ҳаводиси солҳои 1702-1704, яъне ҳаводисе, ки ба ибтидои муносибатҳои душманонаи байни Бухоро ва Балх ва муборизаи мусаллаҳонаи миёни онҳо барои Тирмиз, Ҳисор ва дигар ноҳияҳои соҳили рости дарёи Амуро асос гузошт, дар бар мегирад.

Ин асар дар руҳияи мадҳия, бо услуби ситоишу сано навишта шудааст, вале бо вучуди он маводи воқеии арзишмандеро дар бораи вазъи мушкили оммаи меҳнаткаш, дар бораи зулму бераҳмии хонҳо, амирон ва соҳибмансабон дар бар дорад.

Қисмати зиёди нусхаҳои ин асар дар китобхонаҳо нусхаи хаттии кишварҳои мухталиф маҳфузанд.¹ Ба ховаршиносони рус ва аврупои ғарбӣ «Таърихи Муқимхони» ҳануз дар солҳои 20-уми асри XIX маълум буд. Сафири рус А.Ф. Негри, ки аз Бухоро дар солҳои 1820-1821 дидан карда буд, аз амир Ҳайдар дастнависи «Таърихи Муқимхони»-ро ба тариқи тўҳфа гирифта, онро ба Петербург овард. Соли 1824 профессори Донишгоҳи Петербург И.И. Сенковский иқтибосҳоеро аз ин китоб бо муқаддимаи муфассал ба забони фаронсавӣ ба ҷоп расонид.²

Бо таъкиди В.В. Бартолд, ин дастури таълимии И.И. Сенковский замони дуру дарозе барои аврупоиён сарчашман ягонае барои таърихи хонигарии Бухоро боқӣ монд.³ Дар соли 1860-1861 ин асар ба забони узбакӣ тарҷума шуд. «Таърихи Муқимхонӣ» пурра ба забони русӣ тарҷима шудааст ва бо муқаддима ва тавзеҳоти муфассали А.А. Семенов ба нашр расидааст.⁴

Таърихнигори бухорӣ Мирмуҳаммад Амینی Бухорӣ асареро бо номи «Убайдуллоҳнома» навишт, ки он бо номи «Таърихи Убайдуллоҳхон» низ маъруф аст. Бо шаҳодати худ муаллиф у навишти ин китобро соли 1710 шуруъ карда, пас аз соли 1716 ба итмом расонидааст. Ин асар аз муқаддима ва 18 боби на он қадар калон иборат аст.

Дар муқаддима, пас аз ҳамду санои анъанавӣ мухтасари аллоҳ ва васфи «сояи у дар замин» Убайдуллоҳхон, суҳан дар бораи нафъи илми таърих, ки он «ҷаҳонбинии аклониро васеъ месозад» мерасад, инчунин суҳан дар бораи ҳаёти на он қадар хуби муаллиф, пас аз он, ки у аз хидмат маҳрум гардид ва охируламр, дар бораи ворид шудани у ба хидмати Убайдуллоҳхон бо миёнаравии

1 Дар боран нусхаҳои ин асар ниг.: Ч. А. Стори. Персидская литература. -Ч. II, с. 1147-1148; Ба тавсифи муфассали ин асар ниг.: Н. Д. Миклухо-Максајай. Описание. Вып. 3, с. 300-307.

2 Senkowski J. Supplement a L'histoire generale des Huns, des Turks et des Mogols, contenant un abrege de l'histoire de la domination des Uzbeks dans la Grande Bukharie, depuis leur etablissement dans ce pays ... -St-Ptb., 1824, М. А. Абдурајимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве, т.1, с. 18

3 В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России // Соч. -Т. IX. - М.: Наука, 1977. -С. 439.

4 Мухаммад Юсуф-мушшй. Таърихи Муқимхоня // Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А. А. Семенова. -Ташкент, 1956.

Бекмуҳаммад додхо сухан меравад. Инчунин ба таври мухтасар дар бораи Абдулазизхон ва вориси у Субҳонкули гуфта мешавад.

Дар қисмати асосии асар таърихи сиёсии Осиёи Миёна аз замони ба сари тахт омадани Убайдуллоҳхон сар карда (25 ҷимоди аввали соли 1114/17 октябри соли 1702) то «нуш кардани у оби укубат» (27 муҳаррами 1123/15 марти соли 1711) шарҳу тафсир мешавад.

Арзиши «Убайдуллоҳнома» иборат аз он аст, ки дар он ҳоли возеҳу равшани вазъияти умумии сиёсии Осиёи Миёна дар даврони Убайдуллоҳхон дода шудааст: саркашӣ ва кушишҳои қабилаҳои алоҳидаи кучи ва вилоятҳо барои истиқлолият, низоъҳои дарборӣ ва худсариӣ намояндагони алоҳидаи хон, ки охируламп ба ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии кишвар таъсири марғбор расонид, сафарҳои ҳарбии беҳудае, ки бар души оммаи халқ бори гарон шуданд.

Дар хулоса муаллиф маълумотҳои мухтасар, вале қобили таваҷҷуҳро дар бораи донишмандон, козиҳо ва шоирони ҳамзамонони Убайдуллоҳхон меоварад.¹

Нусхаҳои ин асар дар маҷмуаи дастнависҳои Санкт-Петербург, Тошканд ва Душанбе маҳфузанд.² Дар Ингилистон ва Олмон инчунин нусхаҳои ин асар нигоҳ дошта мешаванд.³ Он ба таври комил ба забони русӣ тарҷима шуда бо муқаддима ва тавзеҳоти А.А. Семенов интишор ёфтааст.⁴ О.Д. Чехович рисолаи махсусро бахшида ба ин сарчашма ба ҷоп расонид.⁵

Абдурраҳмони Давлат, ки бо таҳаллуси Толеъ машҳур аст, асари таърихӣ худро таҳти унвони «**Таърихи**

1 Б. А. Ахмедов. Историко-географическая литература, с. 87-89.

2 Ба тавсифи муфассали ӯро ниг.: Краткое описание их см.: Собрание восточных рукописей АН УССР. -Т. I. -С. 75-76; Н. Д. Мислухо-Маколай. Описание... вып., с. 307-308; А. Т. Тагиржанов. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. -Т. I. -Л., 1962. -С. 142; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. -Т. I. -С. 86.

3 Дар ин бора ниг.: Ч. А. Стори. Персидская литература, ч. I, с. 1145; Teufel F. Quellenstudien zur neueren Geschichte der Chanate // ZDMG. Bd. XXXVIII, 1884. P. 339-376.

4 Мир Мухаммад Аминӣ Бухорӣ. Убайдуллонома. / Перевод с таджикского с примечаниями А. А. Семёнова. -Ташкент, 1957 (минбаъд Убайдуллонома).

5 О. Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века. «Убайдулло-наме». // Проблемы источниковедения. -Вып. VIII. - М., 1959. -С. 191-227.

Абдулфайзхон» таълиф намуд ва дар он таърихи сиёсии хонигарии Бухоро, чаҳордах соли аввали ҳукумронии Абдулфайзхон (1123 / 1711 – 1136/1723-1724) оварда шудааст. Ин асар ба таври худ идомаи воқеъии «Убайдуллоҳнома»-и Мир Муҳаммад Амини Бухороӣ мебошад. Он маводи арзишманде дар бораи бесарусомониҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ, ки минбаъд боиси парешонӣ, ҷунбишҳо ва шуришҳои ҳукмронии алоҳидаи Миёнқол, Самарқанд, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Тирмиз ва вилоятҳои дигар гардид, ки бар асари он водии Фарғона аз Бухоро шуда, дар он хонигарии мустақили Ҳучанд ба вучуд омад, дар худ дорад.

Дар «Таърихи Абдулфайзхон» дар бораи ташкили хонигарии мусақили Самарқанд бо сарвари Рачабхон хабар дода мешавад. Дар ин асар маводи арзишманде дар бораи унвону мансабҳо, инчунин маълумот дар бораи истифодаи тупҳо дар кӯшунҳои Бухоро бо ҷалби мутахассисони рус оварда мешавад. Нухси ин асар дар захираи дастнависҳои ИШ АИ ҶУ таҳти № 11 маҳфуз аст.¹ Маълумот дар бораи ин асар аз ҷониби М.А. Абдураимов² оварда шуда аст. Ин асар ба таври комил ба забони русӣ тарҷима шуда бо муқаддима ва тавзеҳоти васеъи А.А. Семёнов ба нашр расидааст.³

Яке аз шахсиятҳои бонуфуз дар дарбори Субҳонқулихон нафаре бо номи Хочамқулибеки Балхӣ, ки Қипчақхон таҳаллус дошт, писари Имомқули кушбегӣ таърихи умумӣ таҳти унвони «**Таърихи Қипчоқхонӣ**»-ро навишт⁴. Таснифи «Таърихи Қипчақхонӣ» 6 солро дар бар

1 СВР АН УзССР, т. I, с. 76-77.

2 М. А. Абдураимов. «Таърих-и Абу-л-Файз-хани» Абдурахмана Даулата как источник о политическом и экономическом упадке Бухарского ханства в первой половине XVIII в. // Известия АН УзССР. -1957. № 3. -С. 27-32; Ҳамон муаллиф. «Таърих-и Абу-л-Файз-хани» Абдурахмана Даулата и реляция Флорно Беневини как источники по истории Бухарского ханства в первой половине XVIII в. // Известия АН УзССР. -1958, № 6. -С. 57-62.

3 Абдулрҳмони Толиев. Таърихи Абулфайзхон. / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А. А. Семёнова. Ташкент: Изд-во АН УзССР. 1959 (минбаъд Таърихи Абулфайзхон).

4 Дар бораи ин асар ни.: В. В. Бартольд. О некоторых восточных рукописях (Азиатского музея). // Соч. -Т. VIII. -М.: Наука, 1973. -С. 340; Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание... вып. III, с. 146; Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale. Vol. I-IV. -Paris. 1905-1934. P. 235.

ирифт ва мохи ноябри соли 1724 ба итмом расид. Ин асар наъви таърихи умумӣ буда, давраҳои аз «офариниши олам» то соли 1726-ро дар бар мегирад. Он иборат аз муқаддима, хулоса ва 5 қисмат аст. Он қисмати ин асар арзишманд аст, ки дар он маводи муҳиме оид ба таърихи хонигарии Бухорои асри XVII - нимаи авали асри XVIII оварда мешавад. Дар ҳамин чо ахбори зиёде оид ба вазъи сиёсии Балх ва Афғонистони Шимоли (1651-1720), дар бораи исёни қалмиқҳо, қарақалпоқҳо ва хитой-қипчоқҳо дар Бухоро дар соли 1092/1681, 1128/1715 – 16, 1131/1718 - 19 оварда мешавад.

Ин асар то ба кунун нашр нашуда ва тақрибан дар асарҳои илмӣ мавриди истифода қарор нагирифтааст. Имруз ба муҳаққиқон мавҷудияти 7 нусхаи асари Хочамқулибеки Балхи маълум аст, чортои онҳо дар Санкт-Петербург (ду нусха) дар шӯбаи Санкт-Петербургии Д.Д. № 964 ва яке дар китобхонаи оммавии Санкт-Петербург ба номи М.Е. Салтыков-Щедрин (№ ПНС. 172),¹ яне дар ИШ АИ ҶУ (№ 4468/11)² маҳфузанд. Ин нусхаҳо комил нестанд ва нуқсдоранд. Мувофиқи маълумоти Блоше ва Заҳау, нусхаҳои комили «Таърихи Қипчоқҳои» дар Фаронса (дар китобхонаи миллии Порис, № 348) ва дар китобхонаи Бодлеани Ингилистон (№ 117),³ ҳифз мешаванд.

Тарҷимаи иқтибосҳои ин асар ба забони русӣ аз ҷониби Э. Хуршут аз акс-нусхаи микрофилми дастнависи китобхонаи Бодлеан № 117 анҷом гирифтааст.⁴

Муаллифи тазкираи «**Музаккиру-л-асҳоб**» Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшарифи Самарқандӣ, машҳур бо таҳаллуси адабии Малехо дар Самарқанд мансаби муфтиро дошт. Ин асар аз ҷониби ӯ дар соли

1 Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание..., вып. 5, с. 146-148; А. А. Ромаскевич. Список персидских, турецко-татарских и арабских рукописей Библиотеки Петроградского университета. // ЗКВ. -Т. I. -Л., 1925. -С. 353-371; А. Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей..., с. 72-73. Г. И. Костылова. Персидские и таджикские рукописи «Новой серии» ГПБ. Алфавитный каталог. / Составитель Г. И. Костылова. Научный редактор А.И. Болдырев. -Л., 1973. -С. 39.

2 СВР АН УССР, т. IX, с. 17

3 Blochet E. Catalogue persans, p. 23-236; Sachau, E., Ette H. Catalogue of Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. -Oxford, 1889. P. 56-58.

4 Хочамқулибеки Балхи. «Таърихи Қипчоқҳои» (пер. с персидского Э. Хуршута) // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. -Ташкент, 1988. -С. 256-270 (милбад Таърихи Қипчоқҳои).

1100х.к./1688-89 навишта шуда, маълумоти арзишманде дар бораи ҳаёт ва фаъолияти беш аз 200 шоирони форс-тоҷик (аксаран, аҳли Самарқанд ва Бухоро)-ро дар бар мегирад. Ин асар маводи арзишмандеро роҷеъ ба таърихи сиёсӣ ва вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Осиёи Миёнаи солҳои 70-уми асри XVII ва маълумот дар дар бораи унвон, мансабҳо ва вазифаҳои дорандагони онҳо дар хонигарии Бухоро ва ғайраро дар бар дорад.

Аз маводи хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дошта маълумот дар бораи касбу кор, вақф, андозҳо ва уҳдадорихо, далолҳои ришва ва порахурӣ, ки на танҳо аз ҷониби амирону мансабдорон, балки худи хонҳо сар мезаданд, аз аҳамияти таърихӣ бархурдоранд.¹

Нусхаҳои ин асар дар ҳазинаҳои нигоҳдорӣ бисёр кишварҳои хориҷӣ маҳфуз мебошанд.² Аз ҷумла нусхаи ин асар таҳти № 1206 дар Китобхонаи милли Тоҷикистон маҳфуз аст.³

Дар охири асри XVII аз ҷониби ҳокими Насаф (Қаршӣ) Хоҷа Муҳаммадбаро, ки бо таҳаллуси Самандар (аксаран Самандар хоҷа) шуҳрат дошт, асаре бо номи «**Дастуру-л-мулук**» иншо гардид, ки дар он масъалаҳои сиёсӣ ва минҷумла таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии Осиёи Миёнаи 30 солҳои охири асри XVII тавсиф меҷавад. Арзишмандии ин маълумотҳо иборат аз он аст, ки у ҳамзамони ду ҳокими бухорӣ - Абдулазизхон ва Субҳонқулихон буд ва дар сафарҳои ҳарбии онҳо бевосита иштирок дошта, инчунин

1 Б. А. Ахмедов. Историко-географическая литература, с. 173-176.

2 Дар бораи тавсифи мухтасари онҳо ниг.: Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание, вып. 2, № 104: СРР АН УзССР, т. 1, с. 133-134; т. IX, с. 60-63; Каталог восточных рукописей АН ТаджССР. -Т. II. Биографии, поэзия. / Под ред. и при участии А. М. Мирзоева и А. Н. Болдырева. -Душанбе, 1968.-С. 20-21; Manuscripts d'Afghanistan par S. De Loughier de Beaurecueil O.P. ... -Le Caire, 1964. P. 312.

3 Дар бораи тавсифи муфассали ин асар ниг.: А. Мирзоев. Таърихи Малехо ва баъзе масъалаҳои таърих. // Шарқи сурх. - 1946, № 1. -С. 30-32; Ҳамон муаллиф. Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода. // Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов. -Т. II. -М., 1963. -С. 269-275; А. Шахматов. Ангология Малеха. // Труды Таджикской базы АН СССР. -Т. IX. -Сталинабад, 1938. -С. 33-40. Матни интиқолии «Таърихи музаққир-ул-асхоб» дар асоси ҷаҳор нусха аз тарафи ʻЭлими Тоҷик Камол Айнӣ ба таъъ расонида шуд. Ниг.: Муҳаммадбароӣ ибни Муҳаммадшариф Малехои Самарқандӣ. Таърихи Музаққир-ул-асхоб. Матни интиқолии бар асоси ҷор нусхаи муҳим бо эҳтимоми Камолитдин Садрӣидинҷодаи Айнӣ. Душанбе: Навианд, 1385.

супоришҳои алоҳидан дипломатию Субҳонқулихонро ба анҷом мерасонид.

Таърихи сиёсии хонигарии Бухорои давраи Субҳонқулихон дар сарчашмаҳои ривоятӣ-нақлӣ (нарративӣ) хеле заъиф тасвир ёфтаанд, аз ин ру маводе, ки аз ҷониби муаллиф оварда шудааст, метавонад аз ҷониби муҳаққиқон ба сифати сарчашмаи аввалия шавад. Дар бораи муносибатҳои мутақобили хонигарии Бухоро ва Хева дар солҳои 80-90 асри XVII дар ин асар маълумотҳои боарзише мавҷуд мебошанд. Як қисати ин асар ба лашкаркашҳои харобиоварии хони хоразмӣ Ануш бар зидди Мовароуннаҳр ва таҳриби водии зарнисори Зарафшон, аз ҷумла Миёнкол бахшида шудааст. Дар ин асар вазъияти риккатбори халқи заҳматкаш ва ришвахорие, ки дар байни табақаи болои ҳукмрон раванк дошт, тавсиф мешавад. Дар Институти шарқшиносии АИ Ӯзбекистон якҷанд нусхаҳои ин асар,¹ ки соли 1971 ба забони русӣ тарҷима шудаанд мавҷуд мебошад.²

Дар охири асри XVII, аввали асри XVIII дар даврони шоҳи Сафавӣ султон Ҳусайн (1694-1722) аз ҷониби Муҳаммадрафен Ансорӣ рисолае бо ҳамин унвон «**Дастуру-л-мулук**» навишта шуд, ки дар он сохтори маъмури ва молиявӣ ва низоми андозии давлати Сафавиёни асри XVII тавсиф мешавад. Сохтори дастгоҳи идорӣ ва сиёсати андозии давлат бо кишварҳои ҳамсоя умумияти зиёде доштанд. Ин рисола маълумотҳои арзишманди зиёдеро дар бораи вазъии иҷтимоӣ-иқтисодии давраи мазкурро дар бар мегирад. Ин асар то замони наздик дар илми ховаршиносӣ ба таври комил таҳқиқ нашуда буд. Донишманди эронӣ Муҳаммадтақӣ Донишпаҷух аз руи нусхаи ягонаи дастрасе, ки дар Язд дар мадрасаи Абдурраҳимхон маҳфуз аст, ин

1 Самандар-Холжа Термези. Дастур ал-мулук. Рқн. ИВ АН Ӯз № 1437, 4468, 5792.

2 Холжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук (Наизданне государям) / Факсимиле старейшей рукописи, перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М. А. Салахетдиновой. - М., 1971 (далес Дастур ал-мулук): Сведения об этом сочинении см.: Миклухо-Маклаёв Н. Д., Акимункин О. Ф., Кушев В. В., Салахетдинова М. А. Некоторые редкие и уникальные персидские и таджикские рукописи в собрании ИО ИВ АН СССР. // XXV Международный конгресс востоковедов. (Доклады делегации СССР). - М., 1960. - С. 17; Салахетдинова М. А. Новый источник по истории Средней Азии XVII в. // Иранская филология. Материалы IV Всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии, состоявшейся в Ташкенте 23-26 сентября 1964 г. - Ташкент, 1966. - С. 294-302.

магно бо нашри алохида дар замимаи № 5-6 маҷаллаи факултаи адабиёт ва илмҳои ҷамъиятшиносии Донишгоҳи Техрон ба забони форси интишор намуд. Дар соли 1991 А.Б. Вилданова ин асарро ба забони русӣ ба нашр расонид.¹

Донишманду шоири шинохтаи самарқандин нимаи дуюми асри XVII - чоряки аввали асри XVIII Мулло Шарафиддин Алам ибни Нуруддин охунд мулло Фарҳод асари «**Таърихи Роқимӣ**»-ро тартиб дод, ки он ба унвонҳои дигар, аз ҷумла «**Таърихи Сайид Роқим**» машҳур аст, ки он маълумотҳои ҷолиберо дар бораи ҳаводиси мухталиф дар Осиёи Миёна, аз даврани ҳукумронии Темуриён то нимаҳои асри XVII дар бар мегирад. Он маводи муҳимро дар бораи ҳаёти ашхоси шинохтае, ки мартабаи баланди иҷтимоӣ доштанд (ҳокимон, шайхҳо, донишмандон, шоирон) фаро гирифта, дар бораи сохтмони таъсисоти ҷамъиятӣ ва мазҳабӣ (пулҳо, шабакаҳои тақсими об, ҳаммомҳо, мадрасаҳо ва ғайра) ахбор дода, ба баъзе ҳаводиси муҳими таърихӣ равшанӣ меандозад.

Маводи арзишманди иттилоотии мавҷудаи ин асар метавонад барои муҳаққиқон дар тавзеҳи ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқҳои маскун дар ҳудуди Осиёи Миёна кумак расонад. Дастнависҳои ин асар дар маҷмуҳои кишварҳои зиёде пешниҳод гардидаанд.² Инчунин нашри ин асар соли 1913 аз ҷониби донишманди маъруфи бухорӣ Мирзосалимбеки парвонаҷӣ (1848-1930) дар ҷопхонаи Ғуломҳасан Орифҷонов ҳамроҳ бо «Тухфату-лаҳбоб фи тазкират ал-асҳаб»-и Раҳматуллоҳ ибни Ашур Муҳаммад ал-Бухорӣ (вафот дар соли 1311/1893-1894) анҷом ёфтааст.³ Дар мақолаи А.А. Семёнов доир ба ин асар ва муаллифи он маълумоти пурқиммате вучуд дорад.⁴

Дар нимаи аввали асри XVIII Мирзо Сомӣ асари «**Тазкирату-л-мулук**»-ро эҷод намуд, ки дар он маълумот дар бораи сохтори маъмурии давлати Сафавиён, дар бораи

1 Муҳаммад Рафси Ансорӣ. Дастур ал-мулук / Предисловие, перевод, примечания и указатели А. Б. Вильдановой. -Ташкент, 1991.

2 Оид ба рӯйхати муфассали онҳо ниг.: Стори. Персидская литература, ч. II, с. 1141-1142.

3 Б. А. Ахмедов. Историко-географическая литература, с. 131-132.

4 А. А. Семёнов. К вопросу, кто был автором «Та'рих-и Саид Рақим» // Сб.: В.В. Бартольд. Туркестанские друзья, ученики и почитатели. -Ташкент, 1927.-С. 48-56.

спесати молиявӣ, буҷаи даромаду харчи давлати Сафавихо ва дигар ниҳодҳои мухталифи феодали оварда мешавад. Ниҳодҳои зиёде, ки дар ин асар зикр ёфтаанд, бо он ниҳодҳое, ки дар хонигарии Бухорои асри XVII-XVIII вучуд доштанд, яксонанд. Дар солҳои 40-и асри XX ба шарофати падшари он аз қониби профессор В.Ф.Минорский ин асар ба доираҳои илмӣ ворид гардид.

Муҳаммад Қозим, ҳокими шаҳри Марв дар даврони Нодиршоҳи Афшор асари бунёдие бо номи «**Таърихи оламорои Нодирӣ**»-ро навишт.¹ Дар ҷилди дуум ва сеюми ин асар ҳаводиси марбут ба тохтгузои Нодиршоҳ ба Бухоро ва Марв тасвир мешавад. Ба ғайр аз маълумотҳои таърихӣ, дар он ахбори зиёд роҷеъ ба вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии он давр маҷуд мебошанд. Дар ин ҷо вазъи иқтисодии Эрон ва кишварҳои тобеи он, дар бораи сиёсати андозии Нодиршоҳ, вазъияти мушкили оммаи халқ, ҷунбишҳои ба муқобили истисмори феодали ва зулми хориҷӣ равшануда маълумот дода мешавад.

Дар ҷилди дууми асар, муаллиф дар бораи он ривоят мекунад, ки Нодиршоҳ хангоми омодагӣ ба лашкаркашӣ бар зидди Бухоро, ба ободонии зодгоҳаш шаҳри Марв машғул гардид, ки он дар остонаи сарҳадҳои Хива ва Бухоро ҷойгир буд. Бо фармони у тамоми обҳо ва заминҳои Марв моликияти давлатӣ эълон шуданд. Инчунин фармон дар бораи ҷалби тамоми ҷанговарон ба қорҳои кишоварзӣ ништишор шуд, ки барои ин ба онҳо музди қори ба шакли нули ва модди пардохт мегардид. Бо фармони Нодиршоҳ сарбанди асосии Марви Султаноҷод дар Мурғоб аз нав

¹ Дар бораи ин асар ниг.: В. В. Бартольд. Приложение к протоколу X заседания отделения исторических наук и филологии Академии наук, 17 сентября 1919 г. Изв. Академии наук по отделению общ. Наук. -Ч. II. -Пг., 1919. -С. 927-930; Ҳамон муаллиф. Новые данные о самаркандских памятниках. // Соч., Т. IV. -М., 1966. -Ср. 238-242; И. П. Петрушевский. Очерки по истории..., с. 41-43; Н.Д. Миклухо-Маклай. О перном томе труда Мухаммеда-Казима // СВ. -Т. V. - М. - Л., 1946. -С. 128-136; Ҳамон муаллиф. Труд Мухаммеда-Казима и его значение для истории Туркмении. Изв. Туркм. ФАН. -1945, № 5-6; П.И. Петров. Фрагмент второго тома «Номии оламорои Нодирӣ». // КСИВ. -Т. XXXVIII. -М., 1960. -С. 48-58; О. Аманжолов. Труд Мухаммад Казима «Намени аламара-и Надирӣ» как исторический источник по истории Туркменистана первой половины XVIII в. Автореф. канд. дисс. -Анхабад, 1968; А. А. Ромаскевич. Иранские источники..., с. 14-15; Lockhart L. Nadir Shah. A. Critical Study based mainly on contemporary sources. -London. 1938. P. 296-299.

бунёд шуд. Барон анчоми ин корҳо аҳолии вилоят бо хамроҳи чорвои кории худ сафарбар шуданд.¹ И.П. Петровский зикр менамояд, ки асари Муҳаммад Козим аз рӯи фаровонии маълумоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ба он таваҷҷуҳе, ки муаллиф ба ин далелҳо дорад, дар асри XVIII ба худ ҳамто надорад.²

Нусхаҳои ин асар камшуморанд. Нусхаи он дар Шуъбаи Санк-Петербургии ИШ АИ ФР (№ Д-403) маҳфуз аст.³ Бар асоси ин нусха Н.Д. Миклухо-Маклай соли 1960, 1965 ва 1966 нашри факсимилии асари Муҳаммад Козимро таҳти унвони «Номаи оламороии Нодирӣ» иқдом намуд. Ин нашр бо бобҳои тафсирии хамроҳ буданд.⁴ Гарчимаи комили «Номаи оламороии Нодирӣ» ба ҳеҷ ягон забони аврупоӣ то ба ҳол вучуд надорад. Ҷузъҳои алоҳидаи он ба забони русӣ тарҷима шуда аз ҷониби П.П. Иванов ва П.И. Петров ба нашр расидаанд.⁵

Муҳаммад Солеҳ асари худро таҳти унвони «**Рисола**» таҳия намуд,⁶ ки дар он маълумотҳои боарзише дар боран ваъи заминдорӣ, истеҳсоли зироатҳои галладона ва равшанидор дар туманҳои Самарқандро дар бар дорад. Маълумотҳои дар «Рисола» овардашуда ба нимаи аввали асри XVII, ба даврони ҳукумронии Абдулазизхон (1645-1680) мутааллиқ аст. Иттилооти Муҳаммад Солеҳ нишонгари онанд, ки туманҳои Самарқанд шароитҳои мусоидро барои рушди инкишофи соҳаҳои мухталифи кишоварзӣ дорад буданд.

Муҳаммадмуъмин ибни Авазбеки Балхӣ дар асари «**Чарида**»-и худ ахбори муҳимро оид ба ҷуғрофиёи

1 Муҳаммадқозим. -Т. II. Дасхати Лажуқишоҳи Шарқиносии Академии Улومي Русия. д. 430, в. 125а-126б; МИТТ, ҷ. II, с. 150-152; М.А. Абдураимов М. А., Очерки аграрных отношений, т. I, с. 22-23.

2 И. П. Петрушевский. Очерки по истории... с. 41.

3 В. В. Бартольд. О некоторых восточных рукописях, с. 340-349; Н.Д. Миклухо-Маклай. Рукопись «Аламара-ийи Надири»: // Ученые записки ИВ АН СССР. -Т. VI. -М.-Л., 1953. -С. 176-179

4 Муҳаммадқозим. Номаи оламороии Нодирӣ. -Ҷ. I-П. / Издание текста, предисловие, и общая редакция. Н. Д. Миклухо-Маклая. Указатели и аннотированное оглавление О. Д. Щелковой. М.: Наука, 1960. -Т. I; 1965. -Т. II; 1966. -Т. III.

5 П. И. Петров. Муҳаммад Қазим. Поход Надири-шаха в Индию. -М., 1961; П. П. Иванов. Продолжение перевода из Муҳаммада Қазима. // МИТТ, т. II, с. 167-192 (милбаъд Номаи оламороии Нодирӣ).

6 «Рисола»-и Муҳаммад Солеҳ. / Перевод В. Л. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области на 1897 г. -Вып. V. -Самарканд, 1897. -С. 240-244.

таърихи Балхи нимаи аввали асри XVII - оғози асри XVIII меоварад. Се нусхаи ин дастнавис, ки бо унвонҳои мухталиф навишта шудаанд махфӯз мебошанд ва дутои онҳо дар китобхонаи шахсии сокини деҳаи Деҳи Додӣ (дар 10 км Мазори Шариф) Сайид Довуд оқо ва нусхаи сеюми дастнависи «Чарида» аз ҷониби академик А. Мухторов дар китобхонаи имом масҷиди деҳаи Ҳисораки Мавлоно Абдурашид аз назар гузаронида шуд. Як қисмати на он қадар калони асари Муҳаммадмуъмин дар бораи обёрии вилояти Балх дар ду нусхаи «Таърихи Роқимӣ» дохил шудааст. Тарҷимаи иқтибосҳои ин матн, ки ба топонимикаи таърихии вилояти Балх мутааллиқ аст, аз ҷониби Салоҳиддинов М.А. ба нашр расида аст.¹

Сарчашмаи дигари муҳим оид ба таърихи Балхи нимаи аввали асри XVII, асари назмии зодаи Балх Муҳаммад Салоҳи Балҳӣ ибни Мулло Абдуллоҳ котиб «Субҳонқулнома» (1065/1654-55) мебошад, ки он ба ҳокими Балх, баъдан хони Бухоро Субҳонқулихон (1680-1702) бахшида шудааст. Маълумотҳои дар рисола овардашуда ба давраи барканоршавии Нодир (1642-1645) ва ба сари тахт омадани писари вай Абдулазизхон (1645-1680), мубориза барои вилояти Балх дар байни писарони Нодир, бо қувваҳои Ҳиндӣ ва ба сари тахт омадани Субҳонқулихон дар Балх дар соли 1651 нисбат доранд. Дастхаги аслии муаллифи ин асар дар китобхонаи Институти бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АИ ҶТ махфӯз аст.²

Аз ҷониби Муҳаммадвафои Карминағӣ асари «Тухфату-л-хонӣ» ё «Таърихи Раҳимхонӣ» мураттаб гардидааст, ки он ба ҳукумрони аввали ҳокими манғитӣ Муҳаммад Раҳимхон (1753-1758) бахшида шудааст. Ин асар, ки дар он ҳаводиси таърихӣ дар Мовароуннаҳр, баҳусус дар Бухоро аз соли 1721 то соли 1769 ба вуқӯъ пайваस्ताаст, шарҳ дода мешавад ва он аз ду қисм иборат аст. Қисми аввали он ҳаводисро аз соли 1721 то соли 1758 фаро мегирад. Асар маълумотҳои арзишмандеро дар бораи ёрии ҳарбие, ки

¹ Ба таври муфассал ингл. А. Мухторов. Позднесредневековый Балх. -С. 12.

² Дастхаги Институти тарих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АУ ҶТ, № 10. Оид ба шарҳи муфассали ин маъхаз ингл. А. Мухторов. Позднесредневековый Балх, с. 12-13.

ба Муҳаммад Раҳим ва ҷонибдорони ӯ дар мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Бухоро аз ҷониби Нодиршоҳ расидааст. дар бар мегирад.

Дар ин ҷо ҳамчунин нооромии сиёсӣ ва барқароршавии ҳокимияти дар кишвар бо сарвари Абдулфайзхон дар Бухоро, ки ӯро мансабдорони фосиқ иҳота карда буданд, тавсиф мешаванд. Ин асар бо маводи худ дар соҳаи таърихи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ хеле бой аст. Аз ҷумла дар он ба таври муфассал ҳамлаи урдаҳои қазок дар солҳои 20 асри XVIII ба Мовароуннаҳр ва вайрону валангор намудани ноҳияҳои кишоварзӣ, баҳусус водии Зарафшон ва инчунин оқибатҳои вазнини тохтугози Нодиршоҳи Афшор тасвир ёфтаанд.

Нусхаҳои «Тухфатул-хонӣ» дар Тошканд, Санкт-Петербург, Душанбе, Қазон, Инглистон, Мадина маҳфузанд.¹ Тарҷимаҳои иқтибосии «Тухфату-л-хонӣ» ба забони русӣ аз ҷониби Н.К. Норкулов анҷом гирифтаанд.²

Дар ҳисоботи сафири рус дар Бухоро **Иван Данилович Хохлов**, ки солҳои 1620-1622 ба Бухоро сафар карда буд,³ дар бораи муносибатҳои мутақобилаи Русия бо хонигарҳои Осиёи Миёнагӣ, роҷеъ ба вазъияти дохилӣ ва байналхалқии охир ва ҷоряки аввали асри XVII маводи гуногуни арзимандро пайдо кардан мумкин аст.

Маълумотҳои ҷолиб дар бораи вазъи иқтисодии Бухоро, дар навбати аввал, дар бораи кишоварзии он, андозаи хироч, нақш ва мақоми шайхҳои Ҷуйборӣ дар ҳаёти ҷамъияти-сиёсии кишвар, дар бораи гуломфурушӣ ва

1 Оил ба шарҳи муфассали ин нусхаҳо ниш.: СВР АН УзССР, т. I, с. 77-78, 102; т. X, с. 25-26; Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание..., ч. III, с. 308-313; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. - Т. I. Рукописи на персидско-таджикском и узбекском языках: история, мемуары и исторические биографии, география, историческая география, путешествия, хронограммы и документы. / Под ред. и при участии А. М. Мирзоева и А. Н. Бодырева. - Сталинабад, 1960, с. 101-102; Ч. А. Стори. Персидская литература. - Ч. II. - С. 1150-1152; Б. А. Ахмедов. Историко-географическая литература, с. 114-120.

2 Муҳаммад Вафои Қарминагӣ. Тухфат ал-хонӣ / Пер. с персидского Н. К. Норкулова. // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. - Ташкент, 1988. - С. 270-276.

3 Дар бораи сафорати И. Д. Хохлов ниш.: Статейный список посольства в бухарито дворянина Ивана Хохлова. // Сб. князя Хилкова. - Сиб., 1879, с. 388-424; 444-484; 485-579; Веселовский Н. И. Иван Данилович Хохлов (русский посланник в Персию и в Бухару в XVII веке). // ЖМНП. - Ч. 273. - М., 1891, с. 48-72; С. М. Соловьев. История России в древнейшие времена. - Т. V. - М., 1961, с. 19-27.

истифодаи захмати гуломон ва ахбори зиёди дигар дар гузориши бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо¹, ки дар давоми 16 моҳ (1669-1671) дар Бухоро буданд, вучуд доранд.

Сарчашмаи аз ҳама арзишманд барои чоряки аввали асри XVIII ахбороти **Флорио Беневини**² мебошад, ки у сеюним сол (аз 6 ноябри соли 1721 то 8 апрели соли 1725) дар Бухоро иқомат дошт. Ахбороти Флорио Беневини маълумотҳои ҷолиберо дар бораи вазъи сиёсии хонигарии Бухоро дар нимаи аввали асри XVII, аз ҷумла дар бораи парокандагии феодалӣ ва заифшавии дастроҳи марказии идорӣ, пиромунӣ муносибатҳои сиёсии хонигарии Бухоро бо Хева ва Эрони Сафавӣ, роҷеъ ба ҷудошавии вилояти Самарқанд аз Бухоро ва дар ин ҷо ташкилшавии хонигарии нави мустақил бо сарварии Рачабхон (1722-1728)-ро дар бар мегирад. Ба ғайр аз маълумотҳои сиёсӣ ахбор дар бораи вазъи иҷтимоӣ ва муносиботи тижоратӣ низ мавҷуд аст.

Барои омузиши таърихи иҷтимоии ин давр сарчашмаи хеле муҳим мисли «**Мактубот, муншачог, маншурот**» мебошад,³ ки дар он номаҳои хонҳо ва амирон барои сарварони вилоятҳо ирсол шуда, дастурҳо дар бораи таъйин кардани ашхос ба вазифа ва мансабҳои мухталиф гирд оварда шудаанд.

Баъзе мактубҳо ба номи ҳокимони кишварҳои ғайр мебошад. Маълум нест, ки аз ҷониби ҷӣ шахсе ин санадҳо фароҳам шудаанд. Танҳо ба таври шартӣ аз руи муаллифи мактубҳо ва гирандагони он номи се нафар котибон ва муниҳон расмиро метавон муайян кард: Мирақшоҳ муншӣ

1 Дар бораи рӯйхати оморӣ бародарон Пазухинҳо ҷил.: Наказ Борису и Семёну Пазухиным, посланным в Бухару и Юрҗент. 1669 г. / Издан. под редакцией А. Н. Труворова, Русская историческая библиотека (РИБ). -Т.15. СПб., 1894, с. 1-91; В. В. Бартольд. История изучения Востока, с. 371-372; Кобекко Д. Наказ Борису и Семёну Пазухиным, посланным в Бухару, Балх и Юрҗент., 1669. // ЗВОРАО. -Т. IX. -СПб., 1869, с. 291 (рецензия).

2 Дар бораи Флорио Беневини ҷил.: Инструкция секретаря экспедиции Орентальной комиссии Флорио Беневини. Приложение-Послание Петра I на Восток. Посольство Флорио Беневини в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. / Подготовка текста вступ. статья и комментарии В.Г. Воловникова. -М., 1986; Флорио Беневини. Реляции из Бухары. / А. Попов. Сношения России с Хивой, Бухарой при Петре Великом. // ЗИРГО. -Т. IX. 1853. с. 270-424; М. А. Абдураимов. Таърихи Абулфайз-хон Абдурахмана ДАИлагов..., с. 57-62; Г. О. Гулямов. Посольство Флорио Беневини в Бухару. // ОНУ - 1978. № 2, с. 28-31.

3 Мактубот, муншачог, маншурот. Дастхати ИИИ АИ ЦУ. № 289.

- котиби Субхонкулихон, Муллозоҳид муншӣ ва Муҳаммадтоҳир Воҳид - котибони Аббоси II Сафавӣ (1642-1666) ва Сулаймон II Сафавӣ (1666-1694).¹

Маҷмуа ҳам санадҳои муайян ва ҳам намунаҳои санадҳои мухталифро дорад. Дар онҳо маълумотҳои ҷолиб дар бораи ин ё он ашхосро ба мансабҳои баланди давлатӣ таъйин намудан, роҷеъ ба додани замин, қорҳои бузурги обёрӣ, андозу хироч, уҳдадорихои молҳои аҳоли, бочу хироч ва дигар масулиятҳо зикр шудаанд. Дар ин санадҳо истилоҳот дар соҳаи андоз қобили таваҷҷуҳанд.

Дар байни сарчашмаҳои ҳуҷҷатие, ки таърихи асрҳои XVII - нимаи авали асри XVIII-ро инъикос менамояд «Санадҳо дар бораи таърихи муносибатҳои аграрӣ дар хониғарии Бухоро» мақоми махсусро ишғол менамояд. Ин асар аз ҷониби О.Д. Чехович ба нашр расидааст, ки он 51 санадро бо матни асли ва тарҷумани русӣ бо тавзеҳоташ дар бар мегирад.²

МАЪХАЗҲОИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVIII- ИБТИДОИ АСРИ XX

Таърихнигор Муҳаммадияқуб ибни амир Дониёлбийи Бухорӣ таърихи умумиро аз даврони пайгамбар Муҳаммад (с) то замони мангитҳо таҳти унвони «Гулшану-л-мулук» нигоштааст.³ Қисмати охири ин асар ҳаводиси таърихи Шайбониҳо то соли 1830 фаро мегирад. Асари Муҳаммадияқуб маълумотҳоеро дар бораи вақфи замин, роҷеъ ба мушқилоти иқтисодии хониғарии Бухоро, пиромунӣ, харобсозии бераҳмонаи заминҳои кишти кишоварзон дар даврони ҷангҳои байниҳамдигарии феодалӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

1 Нил: СВРАН УзССР, т. I, № 374.

2 О. Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. - Вып. I. // Акты феодальной собственности на землю XVII- XIX вв. Подбор док. пер., введ. и примеч. О.Д. Чехович. -Ташкент, 1954.

3 Дар бораи ин асар нил: В.В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан, август-декабрь 1920 г. // Известия Российской Академии наук. -Серия V. -Т. XV. -Л., 1921. -С. 193-194; Е. Каль. Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской публичной библиотеки. -Ташкент, 1889. -С. 2-4. Нусхаҳои ин асар дар ҳазинаи идастхатҳои ПШ ДУР таҳти рағами С. 1141, ПШ АУ ҶУ № 1507/III и 9273 на ПШ ва мероси хатии АУ ҶТ таҳти № 2663 маҳфузанд.

Матни мухтасар ва гарчимаи русии «Гулшану-л-мулук» бо тавзеҳоти муфассал аз ҷониби Д.Г. Вороновский таҳия шудааст.¹

Муҳаммадшариф ибни Муҳаммадтақӣ дар ҳудуди асри XX бо супориши амир Ҳайдар асареро бо номи «**Тоҷу-г-тавориҳ**» эҷод намуд.² Дар муқаддимаи ин асар муаллиф мочарои мангитҳоро тавзеҳ дода, дар бораи мансубияти қабилаҳои турку мугул ахбор медиҳад ва ба таври мухтасар таърихи Чингизхон, Чингизийн ва Шайбоийнро тавсиф намуда, ба таври муфассал таърихи хонигарии Бухороро меоварад. Иттилооти муаллиф дар бораи хонигарии Бухоро арзишманданд, зеро ӯ маълумотҳоро дастрас месозад, ки дар сарчашмаҳои дигари ҳаттӣ ба ҷашм намерасад. Дар ин ҷо ба таври муфассал раванди исёнҳои мардумӣ дар хонигарии Бухоро ҷанҷок мешавад.³

Таърихшинос Абдулазими Сомӣ асареро дар бораи таърихи Бухоро таҳти унвони «**Таърихи салотини мангитияи дору-с-салғанаи Бухорои Шариф**» навишт. Дастхати аслии муаллиф дар Институти Шарқшиносӣ ва мероси ҳаттии АИ ҶТ маҳфуз аст.⁴

Дар асари Абдулазими Сомӣ шарҳи возеҳи ҳукумронии Абдулфайзхон ва мангитҳо оварда шудааст. Дар ин асар оқибатҳои вазнини тохтутозҳои Нодиршоҳ ба Осийи Миёна, ҷанбаҳои гуногуни ҳукумронии ҳокимон ва фаъолияти соҳибмансабони дарборӣ ва воломақоми давлатӣ тавсиф мешаванд.⁵

Дар солҳои 30 асри XIX Абутоҳирхочаи Самарқандӣ асареро бо номи «**Самария, тавсифи муқаддимоҷ ва муқаддасоти Бухорои Шариф**»⁶ навишт, ки дар он

1 Д. Г. Вороновский. «Гулшан ал-мулук» Мухаммеда Якуба Бухари. Кандидатская диссертация. -Ташкент. 1947. См. также: М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений, с. 24.

2 Мухаммадшариф ибни Мухаммадтақӣ. Тоҷу-г-тавориҳ. Дастхати ИШ ва мероси ҳаттии АИ ҶТ № 2282. Ҳамин асар, дастхати ИШ АИ ҶУ № 2092; Дар бораи ин асар ба таври муфассал ниг.: СВР АН ҶЗСР, -Т. I, № 214.

3 Дастхати ИШ ва мероси ҳаттии АИ ҶТ № 927/III. Мирзо Абдулазими Сомӣ. Таърихи салотини мангития / Издание текста, предисловие, перевод и примечания В. М. Енифановой. -М., 1962 (милбад Таърихи салотини мангития).

4 Ниг.: СВР АН ҶЗСР, рук. № 1458, 4330 и 7419.

5 М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений, с. 26.

6 Дар бораи ин асар ниг.: Самария. Сочинение Абу Тахира-ходжи. / Перевод В. В.

маълумотҳои муҳими ҷуғрофиёӣ дар бораи вилояти Самарқанд, баҳусус оид ба туманҳои Шероз, Кабуд ва Ярайлақ мавҷуданд. Муаллиф ҳангоми таҳияи асари худ аз сарчашмаҳои зиёде истифода кардааст. Дар боби сеюм ин асар сухан дар бораи вазъи обу ҳавои Самарқанд дар дараҷаи ҷаҳор фасли сол меравад. Сипас муаллиф ба таври муфассал олами набототи вилояти Самарқанд, растаниҳои ғалладона, дарахтони мевадорӣ Самарқандро тавсиф менамояд.

Дар боби VI растаниҳои хушбуй, полезӣ, ороишӣ ва муолиҷавӣ зикр мешаванд. Дар боби IV сухан дар бораи дарёҳо ва ҷашмаҳои вилояти Самарқанд, иловатан таваҷҷуҳи хос ба дарёи Зарафшон ва нақши он дар обёрӣ меравад. Дар боби VII маълумот дар бораи горҳо ва зерзаминҳо оварда мешавад. Дар боби VIII маҳалли ҷойгиршавии ёдгориҳои меъмории Самарқанд тавсиф гардидаанд. Боби X ба муайян кардани мазорҳои шаҳр ва гирду атрофии он аз руи аломат ва нишонаҳо баҳшида шудааст. Хулоса, китоби Абутоҳирхоҷа тасаввуроти хеле комило ро дар бораи ҷуғрофиёни вилояти Самарқанди ҳамон даврон медиҳад.

Мирзо Бадеъуззамон дар охири асри XVIII дар Бухоро асареро бо номи «**Маҷмаъу-л-арқом**» навиштааст, ки ба қорҳои маъмурии ҳамон замони Бухоро баҳшида шудааст. Дар он ҷаҳор амали арифметикӣ ба мақсади истифодаи воқеӣ аз ҷониби ашхоси маъмур дар Бухоро тафсир шуда, дар айни замон аз ин асар маълумотҳои дар бораи истилоҳи тақсимои маъмурӣ, шумораи аҳолиро ба қучо мебоҷад дохил кард, миқдори ғаллаи ҷамъоваришударо метавон ба даст овард.

Рисолаи дигари муҳим «Рисола дар бораи мансаб ва унвонҳо ва вазифаҳои дорандагони онҳо дар Бухорои асримиёнагӣ», ки аз ҷониби А.А. Семёнов ба русӣ тарҷума шудааст, мебошад.¹ Эҳтимол меравад, ки ин рисола худ замимаи асари «Маҷмаъу-л-арқом» Мирзо Бадеъуззамон

Вяткина: Справочная книжка Самаркандской области (СКСО). - Вып. VI. - Самарканд, 1899; Самария. Сочинение Абу Тахира-халджи. / Талджикский текст, подготовленный к печати Н. И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. - СПб., 1904; Н. П. Остроумов ин асарро ба забони узбаки бо унвони «*Маҷмаъу-л-арқом*» ба таърифи расонид.

¹ Семёнов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях посетителей их в средневековой Бухаре. // СВ, V. - М.в., 1948, с. 137-150.

бошад.¹ Ин тарҷима бо тавзеҳот ва ташреҳоти фаровон такмил гардида, дар он мансабҳои дунявӣ ва мазҳабӣ дар Бухорон феодалий бо зикри ҳар як унвон нишон дода шудааст.² Ин рисола барои мо манзараи комили сохтори маъмури хонигарии Бухороро дар асри XVIII муайян мекунад.

Асари дигаре, ки тақрибан дар соли 1180/1766-67 аз ҷониби фақеҳи шинохтаи ҳамон замон Ибодуллоҳ ибн Хоҷаорифи Бухорой иншо шудааст. «Рисолаи ҳабибия»³ мебошад. Муаллиф ин рисоларо ба писари худ Ҳабибуллоҳ бахшидааст. Дар он тавзеҳоти заминдорӣ ва хирочҳои замин зикр гардида, ба таври пайдархам тамоми дараҷаҳои заминдорӣ шарҳ меёбад. Навҳои заминҳои бахшидашуда: союргол ва танҳо тавзеҳ мешаванд. Асар дар бораи беадолатӣ дар соҳаи заминдорӣ ва истифодаи замин ва инчунин дар бораи бесарусомонии андоз нақл мекунад.⁴

Аҳмад Махдум ибни Носир маъруф бо таҳаллуси Дониш соли 1826 дар Бухоро таваллуд шуда соли 1897 дар он ҷо фавтидааст. Пас аз хатми мадраса ба сифати меъмор ва наққош дар дарбори амир хизмат намуда, ба китобати рисолаву девонҳо ва санадҳои расмӣ дарбор машғул мешавад ва баробари ин илми нучумро (астрологияро) аз худ менамояд. Ҳунари хаттотиву рассомӣ ва донишгари илми нучум ба Дониш имконият медиҳад, ки дар назди аҳли дарбор, хусусан амир Насруллоҳ, соҳиби обрӯю эътибор гардад. Амир Насруллоҳ соли 1857 ба Петербург ҳайати сафорат равон намуд ва Донишро ба ин ҳайат ба сифати мирзо (котиб) дохил намуд. Ғайр аз вазифаи мирзои амир ба Дониш фармуд, ки вазъи сиёсӣ ва иқтисодии Русияро бодидқат омӯзад ва натиҷаи мушоҳидаҳои худро ба амир арз намояд. Сафари Русия ва шиносӣ бо ҳаёти Петербург, ки он замон яке аз марказҳои бузурги сиёсӣ ва иқтисодӣ ва маданияти ҷаҳон буд, ҷаҳонбинии Донишро хеле васеъ намуд. У баробари дар бозидҳои расмӣ дипломатӣ иштирок намудан, бо чандин муассисаҳои илмӣ маданӣ ва

1 Семёнов А. А. Ҳамон ҷо, с. 138, 150.

2 Ҳамон ҷо, с. 137-138.

3 Дастхати ИШ АИ ҶУ. № 4976/III.

4 Дастхати ИШ АИ ҶУ. №. 4976/III, в. 67а-70а; М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений, с. 31-32.

марказҳои фарҳангу ҳунарии Петербург шинос шуд. Баъди шиносӣ бо ин муассисаҳои илмию фарҳангии дарк намуд, ки тараққиёти илму дониш, маданият ва маърифат мамлакатро ба чӣ пояҳои рушд мерасондааст. Миёнаҳои соли 1858 Дониш бо ҳайати сафорат ба Бухоро баргашт ва дар бораи пешрафтҳои ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ ва маданияи Русия ба амир ва аҳли дарбор маълумот дод, вале ин ахбор ба тарзу усули мамлакатдорӣ ва идораи давлат таъсире накард.

Баъди ин сафар у рисолаеро бо номи “Манозиру-лкавокиб” (“Чойгаҳи ситораҳо”), ки ба илми нучум (астрология) бахшида шуда буд, таълиф намуд ва ба амир амир Музаффар бахшид.

Солҳои 1869-1870 Дониш барои барқарор намудани муносибатҳои дустона ва ва робитаҳои тичоративу иқтисодӣ дар ҳайати сафорати дигари амир ба сифати коғиби аввал ба Петербург меравад. Ин сафар обру ва мартабаи Донишро ҳамчун сиёсатмадор, олим ва ходими хирадманди давлатӣ хеле зиёд намуд. Баъди бозгашт амир Музаффар ба Дониш вазифаҳои баландро пешниҳод кард, вале у дарк намуд, ки иштироки худ дар қорҳом маъмурии мамлакат барои кишвар ва мардум ҳеҷ манфиате оварда наметавонад ва ба навиштани асарҳои илмиву таърихӣ машғул шуд. Баъди бозгашти дуюм Дониш рисолаеро бо номи “Рисола дар назми тамаддун ва гаовун” навишт, ки дар он масъалаҳои аз руи адолат ва тартиботи муайян идора кардани давлат ва ҷамъият баён гадидаанд. Дар асл он як барномаи ислоҳоти ҷиддии тарзи давлатдорӣ ва асосҳои иҷтимоии аморати феодалии Бухоро ба шумор мерафт. Тибқи он дар идораи давлатӣ тартиботи вазорат ва маҷлиси машваратӣ (парламент) зарур аст. Дар ин рисола сохт ва ҳуқуқи вазоратҳо, ҳуқуқ ва мартабаи амир, муносибатҳои давлат ва мардум ва амсоли онҳо баён гардида буданд, ки амалӣ гаштани ҳуқуқи амирро ҳамчун ҳокими мутлақ маҳдуд мегардонид. Дониш дар назди амир шарт гузошт, ки танҳо дар сурати қабул гардидани чунин ислоҳот вай метавонад дар қори идораи давлатӣ иштирок намояд. Ин пешниҳодот ва шарҳҳои гузоштаи Дониш ба асоси давлати феодалии аморати Бухоро ва мавқеи ҳокимияти мутлақи амир як хатари бузурге буд. Аз ин хотир амир на ин ки ин пешниҳодоти уро қабул накард, балки пас аз баргаштани у аз

сафари сеюми Петербург, ки охири солҳои 1873 - аввали соли 1874 воқеъ гардида буд, аз дарбор дур кард. Пас аз он у тамоми вақти худро ба навиштани корҳои ҷимиву эҷодӣ сарф намуд. Дар ин давра (аз солҳои 1875 сар карда) у ба навиштани асари маъруфи худ "Наводиру-л-вақоъ" шуруъ намуда, дар муддати қариб 15 сол онро ба охир расонид. Дар ин асар масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ ва ҷаҳли ин давр мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Мухимтарин нуктаҳои "Наводиру-л-вақоъ" дар он буд, ки муаллиф иллатҳои иҷтимоии замонаш, нобоварӣ ва беадолатии ҷамъияти феодалии Бухоро, пасмондагии ҳаёти фарҳангӣ, тарзи бесамари таълими мадраса ва мактабҳо, ҳаҷолат ва гафлатзадагии ҷамъияти динию феодалии он давраро хеле сахт танқид намуда буд. Муаллиф "Рисола дар назми тамаддун ва таовун"-ро ҳамчун як бахш ба ин асар ворид намуд. Муаллиф асари "Наводиру-л-вақоъ"-ро дар нусхаҳои гуногун аз нав китобат ва таҳрир кардааст. Боб ва фаслҳои он ба тарзу услуби гуногун навишта шудаанд. Шумораи бобҳои ин асар дар таҳрирҳои гуногун дар ҳудуди 23-25 аст. Таъсири ин асар дар бедорини фикрии бисёр шахсони муқобили аморат ва низоми он замон ниҳоят бузург буд.

Уламои расмии ислом ва табақаи ҳукмронии дарбор ва наздикони амир "Наводиру-л-вақоъ"-ро ҳамчун як асари зараовар ба асосҳои дину шарият ва аморату ҳокимияти амир маҳкум намуда, Донишро ба бединию кофирӣ айбдор мекарданд. Дониш дар ҷавоби ба ин душманони ғоявии худ тақрибан дар соли 1874 асари махсусе бо номи "Меъёру-т-тадаюн"-ро таълиф намуд, ки дар он бештар нуктаҳои муҳими дини исломро аз нуктаи назари масъалаҳои ҳаёти воқеӣ таҳлил намуд.

Ба қалами Дониш инчунин асаре бо номи "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони мангития" тааллуқ дорад, ки маллиф таърихи ҳокимияти сулолаи мангитиҳо дар Бухороро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Сокини Бадахшон Сангмуҳаммади Бадахшонӣ китоби «**Таърихи Бадахшон**»-ро навиштааст¹, ки он дар соли 1907 ба

1 Сангмуҳаммади Бадахшонӣ. Таърихи Бадахшон. / Фотографическая репродукция рукописного текста, введение, указатели. Подготовил к изданию А.Н. Болдырев.

итмом расидааст ва он таърихи Бадахшони асрҳои XVII-XIX-ро фаро мегирад. Аз ин асар то замони мо ду дастхат омада расидааст. Нусхаи аввал ба таърихи Бадахшони солҳои 1068/1657-58-1223/1808-09 бахшида шуда, онро А.З. Валидов дар Хучанд пайдо кардааст.¹ Дастнависи дигаре, ки дар Ош навишта шудааст ва мутааллиқ ба сокини Андиҷонӣ Мирзо Фазли Алибек мутахаллис ба Сурхасфор будааст, таърихи кишварро то соли 1325/1907 меоварад.²

«Таърихи Бадахшон» ба ғайр аз маълумот дар бораи ҳаёти сиёсии Бадахшон дар дарозии 300 соли таърихи он, инчунин маълумотҳои дар бораи муносибатҳои мутақобилаи сиёсии ин кишвар бо қалмиқҳо ва Туркистони Шарқӣ дар миёнаи асри XVIII ва ғайра дар бар мегирад.

Ленинград, 1959.

1 А. З. Валидов. Восточные рукописи в Ферганской области // ЗВРАО. -Т. XXII. -Пб., 1915, с. 305.

2 Таърихи Бадахшон, с. 7-8.

Адабиёт:

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. М., 1963.
2. Фафуров Б. Тоҷикон. Қисми 1-2. Душанбе, 1998.
3. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои 9-14. Мурағибӣ ва муаллифи пешгуфтор Амиршоҳӣ Н. Душанбе, 1999.
4. История таджикского народа. Т.2. Эпоха формирования таджикского народа. Душанбе, 1999.
5. История таджикского народа. Т. III. XI-XV вв. Душанбе, 2013.
6. История таджикского народа. Т. IV. Позднее средневековье и новое время (XVI в.-1917 г.). Душанбе, 2010.
7. Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М., 1998.
8. Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969.
9. Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков. Л., 1955.
10. Материалы по истории киргизов и Киргизии \ Отв. редактор Ромодин В.А. Вып. 1. Москва, 1973.
11. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988.
12. Материалы по истории туркмен и Туркмении. // Труды ИВ АН СССР.,-Т. II. XVI-XIX вв. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1938.
13. Материалы по истории Ура-Тюбе // Сборник актов XVII-XIX вв. М., 1963.
14. Нёматов Н., Нурмухаммади Амиршоҳӣ, Мирбобоев А.К., Питрумшоев Ҳайдаршо. Таърихи халқи тоҷик. Хучанд, 2008.
15. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII- XIV веков. Мдскава-Ленинград, 1960.
16. Пронштейн А. П. Методика исторического исследования. Ростов на Дону, 1971.
17. Саидов А. Политическое и социально-экономическое положение Бухарского ханства в XVII-иервой половине XVIII вв. Душанбе: Дониш, 2010.
18. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминов. М.,1983.

19. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. Извлечения из персидских сочинений. М.-Л., 1941.
20. Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. М., 1962.
21. Хамза Камол. История вторжения кочевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан (XVI в.). Душанбе: Дониш, 2012.

Ба чоп супорида шуд 06.02.2015 ичозат дода шуд.

Андозаи 60 × 84 1/16 Кокази офсетӣ 70 гр.

Чузъи нашрию ҳисобӣ 6,37 Теъдоди нашр 100.

Супориши 7

Маълбааи «Сабрина-К»

ш. Душанбе, к.М.Турсунзода х.91